

NYUGOT-EUROPA

és

HAZÁNK.

ÍRTA

APULEIUS.

PEST, 1871.

K I A D J A R Á T H M Ó R.

„Mindig csodáltam Kölcsey szép parainezisét; de azt soha meg nem foghattam, hogy Zrínyi csak egy Magyarországért halhatott meg! A hazafi örömet hall ilyet, s örvend magyar emberben látni valósulva haza és fejedelem iránti kötelesként. És Zrínyi mégsem a hazaért holt meg, hanem kötelességérzetből. Anélkül senki sem hal meg szabadon Magyarországon s ez nincs kizárólag a magyar szellemhez kötve. Az magasabb fogalom; és Magyarországon kívül is vannak hősei a feláldozásnak. Hasonlóul el vagyok ragadtatva költészeink nemzeti lángolása, emelkedése által. Érzem, hogy a lángolás engem is hevít és hevített szóban, tettben, sőt szabad hinnem, hogy ezt mások is tudják és becsülik törekvéseim között: mégis nem tudom eléggé megköszönni Vörösmartynak, hogy a néhány szót írta: minden ember legyen ember és magyar. Úgy szintén végtelenül le vagyok kötelezve a bölcsészet nevében Eötvösnek, hogy Karthausiában egy gondolatot kér, mely megtartsa e világot. Vajon azt a gondolatot értette-e, mely magában tehetlen, élhetlen, a mi fejünk alanyi koholmánya, és valamelyik égalj alá különösen tartozik; vagy azt, mely a dolgok lelke, hatalma, tárgyilagossága; melyen mint szálon függenek az idők meggyőződésai, mely örökös, szünhetlen nyilvánulásban mutatja erejét, hatékonyságát, minő a keresztyénség, a polgárisodás szelleme?”

Erdélyi János.

(A hazai bölcsészet jelene.)

TARTALOM.

	Lap
I. Társadalom és közvélemény	1
II. A nő helyzete a társadalomban	17
III. A gyermek-nevelés.....	30
IV. Tudomány és munka	9
V. Politika. Szabadság és az egyén	48
VI. A költői ér fajunkban. Irodalmi viszonyaink.....	61
VII. Jókai.....	79
VIII. Democratia és a középosztály.....	95
IX. A sarkpont.....	105

I. Társadalom és közvélemény.

A hajó-töröttek helyzetében vagyunk. Keresztül estünk az iszonyú válságon; megrongált bennünket szél és vihar, de mégis, saját erőfeszítésünk és az isteni gondviselés folytán sikerült parthoz vonszolnunk a roncsolt hajót, és most tatarozzuk azt minden oldalról, mint azok, kik tudják hogy még előttök nagy út áll, s hogy gyenge vagy erős a jármű, de menni kell. Nem mondhatni hogy a munkában igen sok összhang, rend és egyöntetűség lenne. A hajós-nép egy része még-nem ocsúdott föl ijedtéből, nem tudott a helyzettel tisztába jönni; nagy az eltérés köztök a cél és irány felől; a parancsnok kilétével sincsenek egészen tisztában: de azért mégis mozgás, elevenség van a hajófodelen, ha zavart és egység nélküli is az, mintha ösztönszerűleg érezné mindenki, hogy nem sok idő van a veszteglésre, s hogy akármit lendíteni is jobb, mint összedugott kézzel nézni, a míg a többiek dolgoznak. Valóban, nem mindnyájan a siker biztos reményében dolgozunk. Némelyek kétségbe vannak esve nemzetünk jövője felől; talán szívökben is jó részt, ajkukkal még inkább; időnk kitölt, szerepünket lejátszottuk, elpusz-

títottuk önmagunkat. Mások még reménykednek; biznak az események szerencsés alakulásában; nem akarnak kételkedni; csak tégy, dolgozz, — kiáltják; — meghalni még tudsz úgy is, a nélkül hogy arra előre reflectálnál. Es vannak, kevesen, kiknek szilárd hitök van fajunk, nemzetünk missiojában, úgy a hogy azt a nagy Széchényi érezte, hitte és kimondá legelőször, s a miképen azt a hitet örökségül hagyta a mai nemzedéknek. Egyben egyet értünk valamennyien: a mostani állapotok gyenge, hiányos, nyomasztó, szinte kétségbeejtő voltában. Az állapotok alatt nem a létező kormányformát és az államviszonyokat értjük, mint inkább összes társadalmi, erkölcsi, műveltségi viszonyaink milyenségét. S a bajok kijelölésében, valamint az orvosszerek ajánlásában is, a pártok, ámbitiok és érdekek szerint ezerféle a vélemény. Az egyik ezt, a másik amazt tartja legnagyobb bajnak és legelőször orvoslandónak. Az egyik előtt legfőbb dolog a jelen kormányformának és hazánk állami viszonyainak lehető megszilárdítása; a másik épen ennek szétrombolásával hiszi elérhetőnek az első lépést a jobb felé; az egyik a közgazgatási és törvénykezési gyökeres reformoktól, a másik a nemzetiségek kiengesztelésétől, a harmadik a népnevelés fölvirágzásától, a negyedik kitűnő középiskolák állításától, az ötödik mentől több vasutak és közlekedési eszközök teremtésétől vár legtöbbet, ha nem mindent. Csak a jelen állapotokkal való megelegedés nincs sehol. S ez az egyik szerencsénk. A hol oly általános a keresés valamely jobb és új után, ott, annyi kereső majd csak talál is valamit, csak a szenvedélyek ezer fejű ördögét tudja féken tartani.

Azonban szerintem mindezen várakozásoknak, keresésnek, vágyaknak egy alaphibájok van: mindenki

mástól várja, vagy néha követeli a jobb állapot előtérítését. Másról várja első-, és önmagától legfeljebb második helyen. Várja, ez már magában elég baj. Ő maga nem bízik saját erejéhez. Elfelejteti azt, hogy szabad, alkotmányos, államban minden egyén egy-egy tényező, a mely hatalmassá válhat, ön erejének minden oldalú kifejtése által; hogy ezen egyének összesége alkotja az államot; hogy az embernek, ha egyszer helyzetével tisztába jött, el kell felejtienie a körülötte levőket, s önmagát tekintvén első tényezőnek, tenni és haladni úgy, a hogy egyéniségének legnagyobb súlyt és értéket szerezhet, azon biztos tudatban, hogy a többiek is meg fogják tenni a magukét. Tegye meg minden ember kötelességét, egyénenként, külön külön; s ugyanakkor megtette az egész, s mindjárt kevesebb lesz a panasz, és több a siker.

Én nem kormányformánkban, nem állami viszonyainkban, nem közéletünk egyik vagy másik hibájában látom legfőbb bajunkat, hanem fájdalom! azoknál mélyebben, társadalmi, erkölcsi és műveltségi állapotainkban, egy szóval az egyénben és az egyének viszonyában. Sem elég bölcsek, sem elég buzgók nem vagyunk. A sült galamb várás annyira vérünkbe vette már magát századokon át, hogy mostanáig sem tudtuk azt levetkezni. Először várunk, és csak azutánra mutatunk némi hajlandóságot a tevére is, feledvén azt, hogy az emberiség és az igazság örök, megváltozhatlan törvényei szerint meg kell szolgálni minden csekélységért, hogy először kell cselekedni, s csak azután van joga várni is annak, a ki egyszer tett.

Állapotaink olyanok, hogy rajtunk sem kormányformaváltozás, sem közigazgatási, sem közművelődési reformok magukban nem segíthetnek. Egész társa-

dalmi életünknek kell gyökerében, lényegében megváltoznia, átalakulnia. Érezzük magunk is, hogy átalakulóban vagyunk. Az átmeneti állapotok minden hibáival, félszegeivel, ellenmondásaival találkozunk. Ó és új, míveltség és barbarismus, belátó ész és értelmetlenség, nemzeti erény és nemzeti nevetséges gyarlóság a legsajátságosabb vegyületben, forrongva egymás mellett. E vajúdnásból valami olyanfélének kellene megszületnie, a mi még egészen a jövő gyermeké: a specifikus magyar míveltségnek, rokonságban a nyugoteurópai míveltséggel. Mostani, félig mívelt, félig barbár állapotunkban nem maradhatunk, azt érezzük mindnyájan. Hogy faji sajátságainkról lemondva, egészen beleolvadjunk a nyugot-európai mívelődésbe, arra nézve nagyon erősek, nagyon egyediek vagyunk. Az egyszerűen lehetetlenség de szükség sincs rá. Hogy mostani zűrzavaros állapotunkból az önálló, rendezett, és saját alapelvei s tulajdonai szerint fejlődő magyar míveltség megszülessék, az első helyen mi tölünk, a mai nemzedéktől függ. De erre nézve mindenk előtt tisztában kell lenni helyzetünkkel, ismernünk hiányainkat. Ha ezen töredékesen összeállított sorok adnak valamit azon ismerethez, céljukat nagyon betöltötték.

A paradoxon alak sokszor kedvelt formája az igazságnak, hadd kezdjem én is azzal. Társadalmunknak mindenk felett legelső baja az, hogy nincsen társadalmunk. Nincsen kifejlett, önmaga által rendeződött, egy nagy organikus egészlet képező, minden tényezőt saját helyére illesztő és saját értéke szerint méltató társadalmunk. A mennyiben egymás mellett élünk, és egymásra többé kevésbé hatással vagyunk, ez együtt élők összege mégis képez valami társadalmat: de hiányzik abból az a mi legfőbb, az egység, a rend és a

hatalom. A társadalom csupán csak elemeiben van meg, formátlanul, kifejtetlenül. Magával a fogalommal sem vagyunk tisztában, mert még nem vált létezővé nálunk a fogalom, s concret fogalmat csak concret tárgyról meríthetünk. Használjuk a szót bizonyos dolog megjelenésére, mint hajdan az assignátákat pénz gyanánt, mert nem tehetünk jobbat.

Valamely nemzet társadalma, — pld. az angol vagy tegyük fel a magyar társadalom stb. — nem egyéb, mint azon nemzet egyéneinek, s ez egyénekből álló különböző osztályainak összesége, ez egyéneket és osztályokat mozgató különböző erőkkel együtt, a mint egymás mellett élve egymásra hatnak, s ez egymásra hatásban az erők szerveződnek, egységre jutnak, s a különböző elemeket egy nagy benső egészszé csatolják össze. Tulajdonképeni értelemben a társadalom az egyének együttélésének rendezete, nem annyira az állami, a köz- és nyilvános élet, mint inkább a magán, társaságos élet terén. Az ember azon kívül, hogy az állam tagja, s önmagáért és a közért működő munkás, egyszersmind és első helyen társas lény, ember is. Mint ilyen, külön helyet foglal el a többi társas lények közt. A foglalkozás idején kívül családjában él, vagy felkeresi a többi embereket, hogy azokkal véleményt váltson, örömet adjon és vegyen, a rokonszenvet ápolja, kötelességeket végezzen, mulasson vagy szórakozzék. Szóval az ember összejön, társalog másokkal, ott activ vagy passiv szerepet visz, hallgat vagy beszél, gyűlöl vagy szeret, de ott van és befoly a többiekre. Ezen társas érintkezés és együttélés módját már nem lehet állami törvények által szabályozni, hanem a törvényhozó szerepét átvették az egyének maguk, a kiknek érintkezniök kell, és azt gyakorolják is. A míveltségi

állapotokhoz képest hallgatagon elfogadtatnak bizonyos elvek, a melyeket mindenki tekintetbe vesz, s ezen elvek és szabályok megtartását minden egyénre nézve a többiek közösen ellenőrzik. Így a társas életben minden egyén úgy érezheti magát, mint a kinek magaviseletét egy ezer kisebb szemekből álló óriás szem folytonosan figyelemmel kíséri, s felírja és beszámítja hibáit úgy mint erényeit. Ez a szem belát az ember családi rejtekébe, és meglátja az egyénnek minden cselekedetét. Összeségénél fogva rendkívül erős és hatalmas, s ítéletétől nincsen föllebbvitel.

Így áll elő minden társadalomnak igazgató és öszszetartó lelke, a közvélemény, mely egy mívelt társadalomban a legelső és legnagyobb hatalom, hatalmasabb a kormánynál és az írott törvényeknél, mely jutalmaz vagy büntet, felemel vagy lesújt a körülmények szerint. S ez ezer szemű és ezer fülű közvélemény végig kíséri az embert minden dolgában; meglátja családjában, cselédei közt, a többi emberekkel való társas érintkezésben, az alamizsna és a közadakozások asztalánál, a templomban és a nyilvános élet küzdohomokján, felírja minden tettét, beszámít mindent, és ítél könyörületlenül. Olyan mint a levegő, mely befúrja magát mindenüvé, ott van mindenütt, s egészben élte és elevenít. Folytonos ellenörködése által mintegy kényszeríti az egyént, hogy tőle kitelhetőleg becsületes legyen.

Ezen közvéleménynek meg vannak a maga törvényei, nagy, elfogadott erkölcsi elvek, melyeket egyaránt alkalmaz szegényre és gazdagra; a mely törvények hatalmasabbak az ország minden más törvényeinél, s a melyeket ignorálni, vagy büntetlenül megsérteni még a leghatalmasabb egyénnek sem lehet. A törvény-

szék fölmenthet százszor valamely bevádolt egyént, de ha egyszer a közvélemény rámondá a bűnös nevet, az rajta marad, és azon semmi fölmentés nem segít. Egy nagy, óriás jury, a melynek tagja minden becsületes ember, s mely folytonosan gyakorolja ítéletét. Ez, az ép, egészséges közvélemény az, mely legnagyobb áldása annak az országnak a hol van, s mely legnagyobb hiánya és szerencsétlensége annak a népnek a hol nincs. Mivoltát és hatását leírni szinte lehetetlen, azt érezni kell. Olyan mint az üde, friss levegő, a melyet nem érzünk ha benne élünk, de ha nincs meg, egyszerre érezzük hiányát. Segítője és oltalmazdja az minden becsületes lénynek, minden nemes törekvésnek, minden üldözöttnek és minden elnyomatott gyengének. Valami rendkívül fölemelő és erősítő van abban az egyénre nézve, ha tudja, hogy őtet egy mívelt társadalom védi mindenütt, minden dolgában, a míg becsületes. Lelkében érzi, hordja minden ember ott ezen meggyőződést, mert folyvást ezen társadalom tagjául érzi magát, érzi, hogy ott ő is gyakorolja ítéletét, és föllebbezési joga van egy a lehetőleg igazságosan ítélő nagy törvényszékhez. Szóval az egyén soha egy perczre különszakítva nem érezheti magát a többitől; bizton lehet róla, hogy mások számon tartják őt, és érdekeit — a mennyiben azok becsületesek — védik, ha ő maga résen nem állhat is mindenütt.

S e közvélemény alapelvei a keresztyénségnek és humanismusnak alapelvei: becsületesség, jóság, gyöngédség, igazság, egymás segítése. Ímé ez az egyének szövetségéből álló társadalom, alapulva az egyének társas érintkezésében, és annak éltető lelke s egyszersmind eredménye, a mívelt társadalomban a legfőbb törvény és hatalom: a közvélemény. A kettő együtt él,

egymásra hat, és módosulásában egyik a másikat változtatja.

S nekünk nincs se társadalmunk, se közvéleményünk. Nincs társadalmunk még azon egyszerű alakjában sem, a hogy a társas életben nyilatkozik. Hogy a különböző családok, a lehető legszélesebb körben, s elég gyakran és rendszeresen összejönnének, egymás örömeit szaporítanák, a szíves érintkezés által egymásra mivelőleg, nemesítőleg hatnának, s mindenek felett segítenek egymásnak kedvesebbé tenni az életet, mulatnának. Mert az eltagadhatlan tény, hogy a gyöngéd és barátságos érintkezés az emberek között, mindig nemesítőleg hat mindenik félre, és mindegyik hasznot huz belőle. Egyik sem mondhatja azt hogy ő pusztán csak ad, és semmit nem nyer; — ez lélektani lehetetlenség. Nincsenek gyakori, társas összejöveteleink, kisebb magán körben vagy nyilvánosan, a hol közelebbről többen megismernők egymást, s szellemi ajándékainkat kicserélgetnök és értékben szaporítanók; a hol a szépség, a tehetség és a nemes lélek tündökölhethének, mindenik megnyerve a maga önként adott és illetékes hódolatát; megifjítva, felvidámítva és bearanyozva az egész kört, a mint azoknak örök hivatásuk; s az egészből nyerve mindenik, a hódoló úgy mint a hódolást vevő. Mennyi elrejtett, vagy soha ki nem fejlődő tehetség nyerne így tért és alkalmat a kifejlődésre, az egész hasznára! Mennyi lelki vagy testi szépség találná meg méltó, nemes hódolóinak körét, mely őt a természet örök törvényeinél fogva megilleti; s a kik így, a természettől örökölt ajándékaiknak tért nem találva, de azok súlyát és értékét érezve, maga ezen ajándék által félszégekre, hibás, sokszor végzetes lépésekre ragadtatnak. Mert ne higgyétek, hogy

ezek az erők és tehetségek meg ne volnának fajunkban, gazdag mértékben, hogy ne tudnánk szinte tündöklő társadalmi életet teremteni; — a magyar, természeténél fogva igen erősen társaságos lény, s az idegen mívelt körökben nem szokott észrevétlen maradni: csakhogy az emberi tehetségeknek, hogy kifejlődhessenek és nyilatkozzanak, térre és alkalomra van szükségök, mint a növénynek napfényre és esőre, s azok nélkül a mag kivész vagy csenevész ágat hajt. S e társaságos összejövetelemben, melyek mintegy az erényért, a nemességért, a lelki kitűnőségért való versenyküzdelemnek csatátéréi, mennyit nyerne mindenik tag, még a legkisebb is, a küzdelemben önkéntelenül kifejtve minden benne levő jót, mert abból magát kivonni egynek is lehetetlen! De mindez nincs. Nincsenek társas multságaink, a melyekben a magyar faj kedélyének derültebb, nemesebb része, a szív és szeretet költészete, minden édességeivel, gyöngédségével és bohóságaival — mintegy tükörben nyilatkoznék.

Ha valamely idegen a magyar társas életet akarná tanulmányozni, nagyon meg lenne akadva, mert nem találná sehol. Szét vagyunk szakgatva osztályokra, cliquekre, családokra. Családi vagy hivatalos összeköttetések szerint alakulnak egyes, nagyon korlátolt terű kisebb körök, melyeknek tagjai mégis úgy a hogy a társas életet pótolják egymásra nézve, s a melyek abban versenyeznek egymással, hogy a másikat lehetőleg leszólják. Minő eltörpülése a jónak! Amott a nagy versenyben, az ítéletnek az a szerepe van, hogy buzdít, emel és magasztal; emitt — hogy sarat hajigáljon maga körül mindenfelé. A társas élet a nyílt csatátérről bevonta magát egyes apró váracsokba, s onnan hadat folytat mindegyik a többi ellen, de a nyílt csata-

térre egyik is kilépni nem mer. Az elzárkózás mindég gyengeségnek jele, s léleknagyság kell ahhoz, hogy valaki kilépjen és azt mondja, én többre becsülöm a jó szót a hibáztatásnál; szeretni és szeretetelni akarok, ha ez néha fájdalmat ad is.

S ha így a legegyszerűbb és kezdetleges alakjában, jóformán a napi szükségekre sincs társadalmunk: mily távol állunk még gondolatban és törekvésekben is attól, hogy a társadalmat mélyebb, komolyabb jelentőségében, egész hatalmával és nagyságával megteremtjük, és magunk között létesítsük! Mily távol vagyunk attól, hogy nagy, humanistikus elvek és kérdések közöttünk vitatattának, elősegítést nyernének, megoldatnának! A művelődés előhaladásával együtt támadnak és növekednek fel minden nép közt bizonyos szükségek, melyek azon nép társas életét közelebből érdeklík, s a melyeknek ott a társas életben kell megoldatniok; merülnek föl elvek és érdekek, melyek az egész emberiség érdekei; hiányok, a melyekről a társadalomnak mint olyannak kell gondoskodnia. Vannak dolgok, melyeken az állam és a törvényhozás nem segíthet, vagy ha segít is, csak későn, hiányosan és egyoldalúlag, s örökké csak fél-sikerrel, mert kivette az ügyet a hatáskörből a hova tartozik, mert azoknak a dolgoknak a társadalom nagy kazánjában kell a fermentation és megalakuláson keresztül menniök. Ilyen, tisztán társadalmi megoldást igénylő kérdések már a nőnek és férfinak egymáshozói viszonya, az egész nevelésügy, a vallás kérdése, a democratia és az aristocratia elveinek tisztázása, s az azok körüli sorakozás, a népek szövetségének és az örök békének elve, a fegyházak és fogházak állapota, a halálos büntetés jogosultsága vagy jogtalansága, az egyéni szabadság

milyen fokú használata a társadalmi életben stb.; ilyen, a társadalmat még közelebbről érdeklő kötelességek, az összes philantropikus és humanistikus céloknak betöltése, a szegényekről, betegekről, testi és lelki nyomorékokról való gondoskodás, az árvák felfogadása és neveltetése, csavargó utca-gyerekek iskolába vitele és becsületes emberré nevelése, a koldulás megszüntetése, cseléd-javítás erkölcsi erők segedelmével, kezdő, fiatal gonosztevőknek a törvény kezéből való kivétele, és becsületes emberré tétele külön azon célból felállított javító iskolákban; a nőnem oltalomba vétele, és a kéjenczek megbélyegzése által a prostituták számának kevesbítése, s a hol még lehető, az elesett fölemelése; általában mentől több egyén megmentése a társadalom számára, a hűség és becsületesség elveinek élénk proklamálása és jutalmazása, s az ellenkező megbélyegzése. Mindezen feladatok betöltése a társadalomra néz; mindezen feladatoknál a törvényhozás alig tehet valamit, legfeljebb irányozhat. S váljon nálunk ki vallja ez elveket, érdekeket, törekvéseket magáéinak? ki izgat, ki tesz, ki munkál létesítésük felé? Milyen parányi része még az is a közönségnek, a mely a legszükségesebb humanistikus intézetek iránt érdeklődik és azokat pártfogolja?! Ki gondolhatna nálunk olyan esetet, a mikor a társadalom mintegy nagy egész fölkél, s vagy egy nagy áldozatban, vagy egy kárhoztató ítéletben éreztetné súlyának egész nagyságát?! Ki veheti joggal számításba azt, hogy egy nagy és nemes eszme kivitelénél a társadalom pártfogására számolhat, s hogy egy nemtelen dolog elkövetésénél, miután a hatósággal és a legközelebb érdeklettekkel számot vetett, még egy legfőbb és legnagyobb hatalommal kell számolnia, a társadalommal?! A művelt társadalmak protectioja min-

den becsületes ember iránt, annyira hiányzik nálunk, hogy itt leüthetnek minden pillanatban, akár fizikailag, akár moráliter. Ha az utcán egy védtelen embert, fényes nappal, minden ok nélkül föbe ütnének, talán még akadna segítője a járókelők közt, s akadna a ki a gazt elfogná. De mikor lefekszesz este, jó lélekkel, mint becsületes ember, s másnap arra ébredsz fel, hogy moráliter nyilvánosan meg vagy bélyegezve, valamely irodalmi csavargó által, a nélkül hogy te az egész dologról csak álmoddál volna is valamit, ezt szépen zsebre kell tenned, s örüdj, ha a gaznak több tapsolója nincs, mint neked vigasztalód. Egymás megbecsülése, az egymásban való hit és bizalom, a közösség érzete hiányzik társadalmunkból, s fontosabb dolog nem is hiányozhatnék.

Hát a közvélemény! arról mit mondjunk? Van-e, s ha van, lehet-e azt számításba venni valakinek? Politikai közvéleményünk elég erős, hatalmas volt néhány évvel ezelőtt. Ha nem volt is ment minden igazságtalanságtól, de a benne rejlő erkölcsi erő tiszteletet kölcsönzött annak; egysége által imponált, és vettük is neki elég hasznát. De ez csak volt. A mai politikai közvéleményektől szájalommal és undorral fordul el az ember. Nem az a baj, hogy egysége megtörött, s az egység bűbajos varázsfátyla esett le fejről, hanem hogy az erkölcsi erő veszett ki belőle. Midőn a pártgyűlölet és düh, az izgatók lelketlensége, s a tömegnek vaksága annyira megy, hogy az egyik párt felmagasztalt egyéneit a másik a sárba gázolja, egyik a másikat kölcsönösen; midőn nincs politikai jellem, mely itt vagy amott be ne kevertetett volna, nincs egyetlen, mely a köztisztelet bázisán felmutattathatnék, daczára az illetők nagy tehetségének, nemes, tiszta jellemének;

midőn nem csak a tömeg, hanem az úgy nevezett mívelt osztálynak is egy jelentékeny része olyan emberek által influentáltatik, a kik másutt, egy mívelt nemzet körében talán üthetnének egy kis vásári zajt, de tisztességes komoly társaságban nem vennék őket számításba sem: midőn a humbug bölcsesség gyanánt kél, a botrány és piszkolódás a legkapósabb áru-czikk, s a semmit nem respectáló cynismusnak van legnagyobb nevető közönsége: nem csoda, ha az így táplált és ilyenekkel saturált közvéleménytől a komolyabb gondolkodásnak és mélyebb erkölcsi érzetűek szájalommal és keserűséggel fordulnak el, s nem csoda, ha a becslés és bizalom rendszeresen irtatván, kiveszett mindenik pártból, s a helyén csak a féktelen zűrzavar maradt.

S a mi a közvélemény másik, fontosabb oldalát, az erkölcsi közvéleményt illeti, mely a társadalom erkölcsi élete fölött őrökdi, szemmel tartja a hivatalnokot, az egyént, magán és társas életében, tetteit beszámítja és azokért számadásra vonja ; mely a jutalmazásnál, az előléptetésnél, a hivatal, befolyás és tisztességnek valaki kezébe való tételénél az egész embert minden tulajdonával együtt mérlegeli, és a szerint ad vagy tagad meg valamit: erről a közvéleményről mi legfeljebb óhajtásainkban beszélhetünk. Közerkölcsiség tekintetében a legnagyobb anarchia uralkodik nálunk. Minden ember erkölcsi törvény maga-magára nézve, s legfeljebb az őt környező véleményét veszi valamennyire számításba. Még csak az általános erkölcsi elvek és követelmények felől sem vagyunk tisztában. Más míveltebb társadalmakban a gyöngédség, finomság, nemeslelkűség az irányadó, az alapelvek; azok képezik a mértéket, mely szerint az egyén értékét méri; ná-

lunk a durvaság, nyersség, legázolás és erőszak. Amott minden egyénnek külön külön az a bevallott és folyton érzett törekvése, hogy egymás életét hogyan tegyék kedvesebbé, hogyan szerezzenek egymásnak legtöbb örömet, egymás ügyét hogy mozdítsák elő. Nálunk mindenki iparkodik szinte öklözéssel a másinak felibe kerülni, még amannak letaszítása árán is. Az erő minden durvaságával használatba van véve, korlátozás nélkül: a ki bírja az marja. Nem rég egy kellemetlen hírlapi piszkolódásban két képviselő közt, az egyik bekeverésül azt is felemlíté a másik ellen, hogy ezt valamikor egy tisztelt egyén, ez időben szintén képviselő, arczul ütötte. Nem széliünk semmit az ilyen dolgok felhozására; ha valaki gyönyörködik bennök, használja. De azon csodálkozunk, hogy az illetőnek eszébe nem jutott, miszerint ezzel a dologgal azt a harmadik tisztelt egyént, az arczul ütőt keveri be. Hogy a durvaság soha sem erény. Hogy annak, a ki így arczul üt valakit, a szégyene minden esetben van akkora mint az arczul ütötte; sokszor emezé semmi, amazé minden. Hogy az arczul ütött megbélyegeztetése kétséges, az arczul ütőé biztos kell hogy legyen. Hogy a baromiség nem egy a férfiasággal. — Hanem hát az ilyen nemű erények nálunk még virágjokban vannak. A közvéleményt irányzó, megállapodott erkölcsi elvek csak akkor jutnak majd mindenkinél köztudatra, ha a nemzet értelmesebb osztályának, a lehető legszélesebb értelemben véve e szót, annyira egy formásított míveltsége lesz, hogy ez erkölcsi elvek irányának egysege lehető leszen; hogy lehetőleg mindnyájan ugyanazon dolgot és eljárási módot tartják becstelennek az egyik- s ugyanazt becsületesnek a másik oldalon; ha majd, legalább az irány felől, a merre fejlenie és ha-

ladnia kell a közerkölcsiségnek, ez az osztály tisztában lesz; ha majd kitűnő, és általánosan tisztelt egyének nem vonakodnak szavukat latba vetni a nyilvánosság előtt, egyes erkölcsi kérdések eldöntésénél, hogy a nézetek azon a téren tisztázódjanak. Addig — maradni fogunk a mostani nyomorúságos, anarchikus állapotban; addig — a kinek nagyobb szája és vastagabb arcbore van, mégis csak az úszik legfelül, míg a nemesebb, gyöngédebb érzésűek félre vonulnak a zaj és pizok elől; addig — az értelmes és komoly közvélemény helyét pótolni fogják az utcai handabandák, pártpiszkolódások, az osztályok és cliquek nézetei.

S mindaddig meglesz mostani állapotunknak egy rettenetes nyavalyája, mely az élet minden körébe bevette magát: az atyafiságos és clique szerinti protectio. Úgy gondolom mindenki tudja, hogy mit értek ez alatt. Kétségkívül a rokonság, párt vagy érdek utjáni összeköttetések mindig és minden helyen elég jelentékenyen szerepelnek az egyének értékének megítélésében, és azok ügyének előmozdításában. De ha szerepelnek is, inkább elrejtve, fődözgetve, a coulissák mögött, mentegetve még önmaguk előtt is. Nálunk ez a protectio nyíltan, szembeszökőleg, szinte bevallva történik. Az, a minnek az emberi természet gyarlóságánál fogva csak megengedhető helye van a többi indokok közt a cselekvésnél, itt első és legfőbb indok. Mindenik párt, mindenik clique, mindenik atyafiságos kör, a melyiknek befolyása van, csak a maga emberét tolja előtérbe kizárólag; a míg ott csak egy használható embert talál, addig nem megy máshova, s természetes, hogy ott minden ember használható, a ki csak használtatni akar. Mindenik ilyen pártnak saját körében vannak a legkitűnőbb emberek — sokszor

nagyon éhes, türelmetlen és lármázó kitűnőségek — s a többiek mind gyarló, másodrangú lények. Innen van az, hogy sehol a pártfogolóknak olyan nagy értéke nincs, mint most minálunk. Egy befolyásos protegeur többet ér a legkitűnőbb jellem vagy tehetségnél; ez ama nélkül éhen halhat, ha csak kitűnőségei közé nem tartozik az is, hogy rögtön egy olyat tud szerezni magának, a kinek azután főbb szempontját és érdekeit elfogadja. S ez a „mi embeirünk”-féle protectio úgy neki eredt itt minálunk, hogy belement még a tudományos és írói körökbe is. Ott is pártok, csoportok, cliquek szerint történik a dicséret, ajánlás és kitüntetés. S a ki egyik párté sem, az nem számít; kívül áll az életen és világon; éljen a hogy tud, maga. A dolog egészen divattá lett; benne vagyunk, szinte jól érezzük benne magunkat, legalább nem igen igyekszünk belőle megszabadulni. A kik benne vannak, veszik hasznát; a kik benne nincsenek, sóvárogva várják az időt a mikor ők is bejuthatnak.

Ezen a nyavalyán is csak egy nagy, egységes, helyes irányú közvélemény megszületése fog segíteni; mely maga veszi kezébe az életnek és társadalomnak minden dolgát; megválogatja a maga embereit; ítél józanon és igazságosan; jutalmaz és büntet nagyobb, általánosabb, igazabb érdekek és elvek szerint, s a hova keze előlegesen el nem ér, utólagos ítéletével szobgáltat igazságot; s a mely előtt a protectio keze ijedve elbúvik, mint a gyenge és rossz lelkiismeretű lény az erős és igaz elől. Népünkben, társadalmunkban meg vannak a valódi társadalom elemei, de kifejletlenül; ez elemekről, azok súlyáról és szerepéről, s egy erőteljes, helyes közvélemény jövődő hordozóiról majd később szolandunk.

II. A nő helyzete a társadalomban

Valamely társadalom műveltségi állapotát semmi sem mutatja ki jobban, mint a nőnek helyzete és állása abban a társadalomban. Mióta a keresztyénség az elnyomott és gyengébb fél emelkedésének s egyenjogosításának egy nagy lökést adott (— a keresztyén mythologia legjelentékenyebb részét nőknek köszönjük; az a vallás kezdettől fogva sokkal inkább az övék volt mint a férfiaké —): a golgotai kereszt alján, a keresztben függőt sirató nők között, könnyben és szeretetben megerősödött gondolat folytonosan fejlett tovább, hódított és alakított át. Lassanként a forrongó világ egyik jelszavává, lobogójává lőn. A zászlóra tűzött eszmét be kellett váltani, s az a hódolat és imádat magaslatából lejött a mindennapi élet forgalmába; fényéből vesztett, de értékében növekedett; s ma már mértékévé nőtte ki magát a népfajok és nemzetek műveltségének.

Hogy mennyire tiszteljük és becsüljük meg a nőben az „anyát, a nővért, a feleséget: sokkal mélyebb erkölcsi kérdést magában foglaló dolog mint egyelőre látszik. Önmagunknak, saját életünknek és boldogságunknak, legtisztább, legnemesebb részét be-

csüljük meg bennök; mindaz hozzájuk van csatolva, a mi fajunkban gyöngéd szép és nemes. Legédesebb emlekeink ő hozzájuk köthek; legédesebb, lágyaink és reményeink között az ő alakjuk van. Ebből látható, hogy a nőnek helyzete nem közönyös, dolog a társadalomban; hogy áthatja azt egészen, egész annak szívveréséig; hogy emeli és tisztítja azt, vagy sülyesztí és bekeveri, a mint a viszonyok hozzák magukkal, de első rangú fontosságát, javításban és rontásban egyaránt, el nem ismerni lehetetlen.

A műveltebb társadalmak, s ezek között első helyen a britt királyság és Amerika, nagyon érzik ezt a fontosságot; s a míg egyfelől, a múltban már, nevelés és társadalmi törvények által mindent elkövettek a nő helyzetének emelésére, nemes önérzetének kifejtésére, úgy ma, főként ama két országban, a hol a nő eszménye a valóságban legkifejlettebben létesült, rendszeres irodalmi harcz folyik a nők társadalmi és polgári joggyakorlatának szélesítése, neveltetésük magasztítása és általánosítása, helyzetük minél nagyobb függetlenítése körül. A harcz eredményét körülbelől látni lehet; maga a dolognak az egész társadalom által történő vitatása csak a nők javára kamatozhat; visszafelé menés ebben a dologban lehetetlen, mert az igazság és előny nagyon kézzel fogható: de mindez inkább a jövő kérdése; mi, a jelen állapotok megítélésénél a mostanáig kifejtett társadalmi viszonyok közt maradhatunk.

Az angol és amerikai a nők emeléséről s tiszteletben tartásáról gondoskodik a nevelés által és társadalmi utón: a két legfontosabb eszköz, a melyek által gondoskodni lehet. A mi az elsőt illeti, másként neveli a nőket mind a családban, mind az iskolában. Az iskolai nevelés alaposabb, több oldalú és huzamosabb tar-

tamil. A többoldalúság alatt nem a latin és görögnyelvek tudását, — s egyes kivételes esetekben a görög és római classicusok olvasását értjük; ezek ott is csak kivételes esetek, s mennek ki divatból; hanem értjük a természettani, történeti és bölcséleti ismeretekben való olyan jártasságot, s általában az egyetemes ismeretek és eszmék körüli olyan tájékozottságot, hogy az ember egy közép műveltségű fiatal angol nővel a napi kérdések, néha komolyabb, mélyebb elvek felől is bátran szóba állhat, s olykor igazi gyönyörűséggel és haszonnal vitatkozhatik. Mi a haszna ennek? Az, hogy a férj és nő, — eszméik, gondolataik lévén közösek, a melyeknél fogva érintkezhetnek —, sokkal közelebb állanak gélemben egymáshoz, mintha csak a háztartás ügyei, vagy legfelebb gyermekeik nevelése felől tudnak egymással komolyan beszélni. Az, hogy a nőnek értelme kiképzettebb lévén, a család legfontosabb ügye, épen a gyermeknevelés kérdésében nem fogja az értelmesebb férj elveinek és akaratának szenvedélyét elibe vetni, és azt paralyzálni. Az, hogy az értelmét használni tudó, és több oldalon érvényesíteni képes nő nyer ez által önbecsülésben saját maga előtt, s nyer becsültetésben mind férje, mind környezete előtt. Az egyes — kivált természettani ismeretek practikus hasznáról és szükségességéről itt nem szólunk, csak érinteni akartuk a kérdést. A mi a nevelés huzamosabb voltát illeti, az ott a 16-18 évig tart, s igen sok közép Osztályú vagyonosabb leányt a boarding-schoolból visznek férjhez. Ezt nem csak a többoldalú-ismeretek beszerzése teszi szükségessé, hanem egyszersmind javallja az is, hogy a leánynak a serdülő korban, épen mikor legügyetlenebb és legkevésbé hasznavehető otthon, a mikor legtöbb gond és

figyelem kell rá, van komoly, egész lelkét igénybe vevő és gyönyörködtető foglalkozása; s idejét a munka és a társalgás közt megosztva, jóformán feltűnőbb átmenet nélkül mint kész, ügyes, kedves, a világban forogni tudó hajadon jön ki az iskolából.

A családi nevelés megkülönböztető fő-jellemvonása az, hogy sokkal nagyobb önállóságot és függetlenséget ad a nőnek mint a mienk, s illetőleg kifejti benne ezen önállóság érzését és használatát. Szoktatja hozzá a nőt már gyermek korában, hogy teljes sajátértékű lény, és nem csupa függelék; egy szóval önálló, körvonalozott jellemet igyekszik a nőnek adni. Nem félénk, szemérmes, galambszerű lényeket képez, a kiknek sem véleményök sem akarattjuk, s a kik soha a maguk lábán járnak, a maguk erején megállani nem tudnak, s csupán kiegészítő függelékei egész életükön át vagy a családnak vagy a férjnek^ hanem önálló, gondolkodni és tenni tudó, saját erejüket érző független lényeket, a kiknek mindegyike egy én. Általában az önmagukban való bizást igyekszik kifejteni bennök, az által, hogy a család, az apa és anya is bíznak bennök. Mert önbizalmat csak az támaszthat, ha mások is megbíznak az emberben; s a félénkségét és gyámoltalanságot az gyökereztetni meg legbiztosabban, ha mások is gyengének, könnyen bukónak tartják, s gyámolgotólag bánnak vele. Hasonlítsunk össze két eljárási módot. Nálunk elfogadott elv és divat, hogy a fiatal hajadonokat az anyák, önmaguk vagy valamely rokon, vagy nőcseléd kísérete nélkül, egyszerűen valakinek felügyelő staffagea nélkül sem vásárlásokra, sem látogatásokra, sem egyszerű sétára vagy kirándulásra, szóval a világba nem eresztik. A kísérő „ör”— egy vagy más alakban — oly kiegészítő része az életben

minden „tisztességes” hajadonnak, hogy a nélkül nem is tudjuk őket képzelni. S csodálatos, hogy sem a szülőknek, sem a hajadonoknak soha nem jutott eszökbe, hogy ez a helyzet mennyire nevetséges és lealázó.

Az angol hajadonoknak e részben több szabadságok van mint a férjes nőknek. Emez már nem oly szabad, és független, s jobban korlátolva van tekintetek által mint amaz. Az, ha szüksége van valamire, kimegy és bevásárolja maga; végzi minden dolgát maga; felkeresi barátnéját vagy ismerősét egyedül; barátságot köt mívelt fiatal emberekkel ott a hol neki tetszik; kirándulásokat tesznek fiatal leányok és fiatal férfi ismerőseik, a nélkül hogy még csak eszébe is jutna valakinek ezt igen természetesnek nem tartani. Az angol young *lady* nagyon sértve és megszégyenítve érezné magát azon gondolat által, hogy őtet őrzik. Igaz, hogy az az anya, a ki így elbocsátja leányát egyedül, vagy fiatal barátaival és barátnőivel, abban a biztos tudatban teszi ezt, hogy leányát egy mívelt és hatalmas társadalom védi, a mely rettenetesen boszszút áll minden bántalomért.

Általában az angol mind az iskolai, mind a házi nevelésnél a nőekkel szemben egy merész, de gyakorlatilag igen hasznos és helyes elvet vall és érvényesít: a megismerés elveszi a tárgyak veszélyességét. Nevezd nevén az ördögöt, és elszalad. A tudatlanság soha sem volt megőrizője semminek. A tudás és ismeret a legbiztosabb fegyver, s a legnagyobb erő minden események és támadások ellen. Ha ellenfelemet ismereni, sokkal biztosabb és erősebb vagyok vele szemben, mintha nem ismerem. Nálunk ez az elv is, mint sok más, megfordítva alkalmaztatik: bizonyos dolgoktól legjobban megvéd az azokról való

mit sem tudás. Mintha az, a mai társadalmi viszonyok között lehető volna! Mintha a paradicsomi ártatlan tudatlanság még csak képzelhető is volna a mai soknemű érintkezés, a hírek, események és ismeretek gyors és Számtalan nemű terjesztése mellett! S még ha lehető volna is, a legkétségbeesettebb politika volna. Más téren is alkalmazták ezt az emberek, s feladták csaknem mindenütt, mint a mely több rosszat eredményez mint jót. A tudatlanságban soha nincs sem erő, sem biztonság. Még csak boldogság sincs benne. Örökké fölötte függ a demokleszi kard, a mely minden pillanatban megölheti. Maga az elv igazságtalan, s mint minden igazságtalanság kegyetlenül megbosszulja önmagát. Azon kívül az értelem előtt szánandó és nevetséges.

De leghatalmasabb tényezője a nők emelésének és tiszteletben tartásának maga a társadalom. Az a társadalom, mely természeténél fogva mindig a gyengébbet, az elnyomottat, az ártatlant védelmezi; s a melynek mindaz, a mi a nő természetében megkülönböztető vonás van —: szépség, gyöngeség, tisztaság, nemeslelkűség, jóság — annyira szívéhez szól. Ez a társadalom az, mely kiterjeszti védő karjait az egész nem fölé; magáénak ismeri ügyöket; e védelmezést gyönyörrel és büszkeséggel teljesíti, s jaj annak, ki e védelmező erős kart kihívja maga ellen.

E társadalmi közvédelmezésnek egyik legközvetlenebb formátuma az a minden jóra való egyén lelkében levő erős meggyőződés, hogy a nőről illetlenül, tiszteletlenül szólni becstelenség; a mit nem tesz soha egyetlen gentleman sem, s a mely ellen, ha mégis valahol történt, kötelességének tartja minden mívelt ember azonnal felszóllalni, és a szólót megbélyegezni. Hallgassátok

meg a csupán férfiakból álló társaságokat is, hallotok-e aljasan vagy tiszteletlenül beszélni a nőről? Ám tegye a ki magát impossibilissé akarja tenni a mívelt társaságokban. Szégyen arra, a ki abban keresi akár hiúságának, akár selejtes forrásra mutató kedvének kielégülését, hogy azokra dobál sarat, a kiknek azt, a mi ő benne magában legjobb, köszönheti.

Ha kicsinyes, pizskolódo bántalmak ellen megvédi a társadalom a nőt, a mennyiben becsület-kérdés alakjában megtiltja azt: sokkal inkább teszi ezt a nagyobb, komolyabb bántalmakkal szemben; s a hol a védelem elkésett, megboszulja a bántalmat és igazságot szolgáltat. Minden csábító a társadalom ellen követ el gyalázatos merényletet; annak egy gyöngé tagját csalta meg, ki magát e társadalom védelmére bízta, kiért ez kezességet vállalt, annak érdekeit a magáénak ismeri, és azok megsértését nem hagyja büntetetlen. Igaz, elítéli a megcsalottat is, de a csalót tiszszeresen, mert jól tudja, hogy a férfiúé volt az ártó activ erő, amazé csak a gyöngeség; amazt gyöngédséggel és száanalommal, emezt mint a juhok közé betört vérszomjos vadállatot. A férj nejt nem rejtheti el a családi ház falai közé; a nőnek jogos panaszát, igényeit és követeléseit nem fojthatja vissza a zárt ajtó és ablakkal; azok utat törnek egy magasabb fórum elé, a hol a vádolt mindennap megjelenik, s a hol minden jogos panasz meghallgattatást, s minden megsértett vagy megtapodott igény igazságszolgáltatást nyer. S ha a kötelességeiről feledkezett nő számára nincs kegyelem, az igazság mérlege meghajlás nélkül áll akkor, a midőn a kötelességeiről feledkezett férjet is ép oly szigorúan elítéli.

S mi mindezeknek az eredménye? Nézzétek meg a nőt ott, a hol ezen feltételek megvannak; nézzétek meg, minő szép, nemes, gyöngéd teremtmény egy angol lady például, a ki nem maga követeli a hódolatot, hanem a kinek lábaihoz — vagyis inkább szívéhez — nekünk esik jól és boldogság a hódolatot leraknunk. „Azt hiszem nem csupán nemzeti előítélet az, — mondja Thackeray Pendennisben — mely azon hitet szüli bennem, hogy egy finom míveltségű angol lady a legtökéletesebb lény isten teremtményei közt e világon. Kiben találhattok másban annyi kellemet és annyi erényt; annyi hitet és annyi gyöngédséget; oly tökélyes finomsággal és szüziességgel?” Én láttam őket, és Thackeraynek igazat adok. S vegyétek éhez mindazt a sok áldást a mit a nőnek tisztelete és felemelése a családra, a társalgási körre, a nemzetre áraszt: s akkor meg fogjátok találni a feleletet.

S ha most egy kifejelett, mívelt társadalomról saját társadalmunkra fordítjuk tekintetünket, váljon lesz-e gyönyörűségünk az ott talált kép szemléletében? Nézzétek meg, mi nálunk a nő? Kérdezzétek meg ismerőseiteket, barátaitokat; hallgassátok meg a férfiak társalgását magán körben, nyilvános helyeken, fürdőkben, vagy akárhol a hova az emberek mulatás végett összejöttek, s a két nem tagjai mint társaságos lények sűrűbben érintkeznek. S mérjétek meg a tiszteletnek és becsülésnek azon fokát, melylyel a nőkről nyilatkoznak. Nem mintha a tényleges erkölcsiség volna e részben nálunk sokkal súlyedtebb mint egyebütt, bár az is megengedne némi kifogásokat, s bár ott is elérhetjük a feneket, ha megyünk ebben az irányban. Nem is mintha külsőleg ne tudnánk a nőekkel udvariasan bánni, ha velők szemközt vagyunk. Hiszen mi lovagias

nép vagyunk, legalább elméletben; szeretjük idealizálni a nőt, regényekben különösen, s talán az életben is egy-egy pillanatra. De ebben az idealizálásban nem sok haszon van; tulajdonkép az a gyengeségnek érzetén alapszik. Nézzétek meg a különböző nemzetek erkölcsi viszonyait, akármelyik körben: minél inkább idealizál az a nemzet egy vagy más ponton, annál biztosabbak lehettek felőle, hogy ott, azon a ponton, a gyakorlatban igen rosszul állanak a dolgok. Mert az ember természeténél fogva akkor szokott az idealizáláshoz folyamodni, mikor a valóságban, az életben nyomorúságát, súlyát érzi valaminek; minél nagyobb ez, annál erősebb amaz; emennek nyomása alól mintegy amabban keres és talál menekülést. Ez az átká az idealismusként mindenütt; hol az életben, a gyakorlatban jól állanak a dolgok, ott nem szükséges idealizálni; s az emberiség akkor lesz legboldogabb, midőn legkevesebbet idealizál.

Tehát külső lovagiasságunk ellen nem igen lehet kifogás; az megvan, legalább a többségnél. Hanem annál inkább hiányzik a benső, a szívnek, az értelemnek lovagiassága, a mely csak becsületen alapulhat. A mi csak a külső lovagiasságot illeti, hol van lovagiasabb nép a francziánál vagy a spanyolnál: és mégis hasonlítókat össze e két országban a nőknek helyzetét az angolokéval, a kik talán nem oly figyelmes, brillians lovagok külsőleg, első tekintetre, de annál inkább lovagok szívben és jellemben — s meg fogjátok látni hogy mit takar mindenik. S nem is az a legnagyobb veszedelem, ha egyes tetteinkben olykor megsértjük a nőnemet és saját becsületünket; erős szenvedélyek, kihágások, kivételesebb esetek voltak és lesznek mindég. Hanem abban van már az igazi baj, mi-

kor előfeltételeink, a gyakorlatban vallott nézeteink alapjukban rosszak, melyeket a nőkről képeztünk magunknak. S ez rosszabb és veszedelmesebb alig lehet, mint a milyen az mi nálunk jelenleg, szinte általánosan. Csaknem axiómává nőtte ki magát a nézet, hogy nincs becsületes nő; s a mennyiben van, az nem az ő érdeme, hanem a szerencsés körülményeké. Ha ily előfeltételekkel közeledünk a nőkhöz, akármilyen külső udvariasság leplével takarjuk is be azt, maga az alap a melyen állunk, romlásra, rothadásra, nyomorúságra vezet. Egyes tetteink inkább lehetnének rosszabbak, csak általános nézeteink volnának tisztábbak, nemesebbek, jobbak. Nem becsüljük a nőket, — ez tény; s ebben ránk nézve igen nagy szerencsétlenség van.

Az erkölcsi világrendben ok és előzmény nélkül semmi sem történik; ott minden szükségszerű. S e nem becsülés kifejtésében is, a fejlődés törvényeinek magasabb szempontjáról tekintve azt, van annyi része a nőknek, mint a férfiaknak. Ők is okai annak. Különben is az állítást: „a férfiak teszik olyanná a nőket, a minők” — megfordított alakjában szinte lehet védekezni: „a nők teszik olyanná a férfiakat a milyenek.” Mindenesetre elég sok igazság van mind a két részben. Asszonyaink maguk engedték leomlani a becs ültetés és tisztelet oltárát, s nem is igen sokat tesznek annak felépítésére. Már maga neveltetésük rendkívül hiányos, egyoldalú, s a hol ez nem, ott félszeg, s így még veszedelmesebb. Értelmük kiképzésére egész a legújabb időkig semmi gond nem volt fordítva. Hagyták felnőni mint a mezei virágot, a melynek semmi egyéb rendeltetése nincs, minthogy kinyíljék és leszákíttassék. S innen van az, hogy okos dolgokról, okosan szót váltani velők, szinte lehetetlenség. A becsü-

lésnek egy igen fontos alapja hiányzik, s a közeledésnek egy igen fontos feltétele, mely a férfit hozzávonná. Kedélyük mélyítésére, nemesítésére, tisztítására szintén csak elvétve törekedtek. Sok helyen maga az élet, ritka kevés' helyeken a szerencsés családi tradíciók tettek valamit e részben, de a nagy többség nem is gondolt rá, nem is tudott róla, s a nőnevelés főelvévé még csak ezután fog válni, ha fog. S ennek az eredménye az, hogy az életnek, a művészetnek legnemesebb, legtisztább, legboldogítóbb gyönyöreit képtelenek élvezni, mert hiányzik bennök a fogékonyság, az élvező képesség az iránt; s a művelt ízlésű férfit sokszor nagyobb távolság választja el e részben a nőtől, mint értelmi tekintetben. Ennek az eredménye az, hogy asszonyainkban általában hiányzik az a finom, nemes gyöngédség, melyet a nőnél ösztönszerűleg keresünk, a melynek hódolunk, s a mely csak a lélek nemességéből és gyöngédségéből származhatik. Ismét egy roppant akadálya a férfiak közeledésének. A nagy többségnek élvezeteiben, vágyaiban, mindennapi gondolataiban és eszméiben van valami rémítően közönséges, silány, szánandó, vagy nevetséges. Legnagyobb részök csak tánczra, pletykakészítésre, meg a legegyszerűbb functiók betöltésére való. Ha egy-egy mélyebb kedély, nagyobb értelem, vagy erősebb szenvedély találkozik köztük a közönségesnél, az rendszeren excentricitásokban nyilatkozik, holott alkalmas képzés és irányzás mellett annyi sok jónak és nemesnek teremtőjévé válhatnak.

S ki mindennek az oka? Főntebb kimondtuk, hogy mind a két fél egyaránt. A férfiakat csak anynyiban illetheti több vád, a mennyiben ez ideig a cselekvés, activitás, kezdeményezés terét csaknem kizáró-

lag ők tarták elfoglalva, s szándékosan vagy szándéktalanul, de a not passivitásra kárhoztaták. Azonban ma már a sajtó szabad; a kormányzás szabad; a nevelésnek ezer eszköze nyitva: semmi sem gátolja a nőt, hogy saját érdekében ő maga is megtegye mindazt, a mit helyzetének emelésére tehet. Jobb, komolyabb, alaposabb nevelést a nőknek, értelmileg és kedélyileg egyaránt. A mai női nemzedék feladata az, hogy az utána jövő nemzedék helyzetét becsültebbé, tiszteltebbé tegye. Szébb örökséget nem hagyhatnak leányaiknak.

Ha a nő helyzetét a férfiúval szemben vizsgáljuk, annak történeti kifejlődésében, a haladást egész napjainkig igen világosan láthatjuk. A rabszolgaságból hogy emelkedik a nő lassanként mind jobban jogos, önálló lényenyé; hogyan szélesbíti munka-körét, szabadságát, lépésenként, a különböző századokban és nemzetek között. A keresztyénség e részben csak egy nagy lökést adott a különben is folyamatban levő processusnak, a mely még jó sokáig fog tartani. S e fejlődésből azt is látjuk, hogy a mint a durva erő és vad szenvedély vesztett befolyásából és hatalmából az emberek között, s lépett annak helyére lassan-lassan az értelem, nemesség, józan ész és igazságosság: azon mértékben javult a nők helyzete és növekedett hatalmuk s befolyásuk. Mintha ők ez utóbbinak s a férfiak amannak volnának kizárólagos képviselői. A világ még nagyon távol áll attól, hogy pusztán az értelem, nemesség és igazságosság által kormányoztassék; a szenvedélyeknek és durva erőnek még elég nagy nyomatóka van a mérő serpenyőben; de világosan ama felé közeledünk, s emezek egyre veszítenek fontosságukból, a mint az emberekből is vesznek ki lassanként. S a nők jogköre,

hatalma, befolyása e haladással lépést növekszik. Nem közeledünk-e most a fejlődés középpontjához, s valyon, ha azt elértük, a fejlődés másik felén nem fordul-e meg lassanként a viszony, nem veszik-e át a nők a férfiak szerepét a világ kormányzásában, a mint az őket alkotó fő elemek érvényre jutnak?! nem tudjuk. De azt tudjuk, hogy ha létesül valaha női kormány, az az értelemnek, nemességnek és szeretetnek kormánya leend.

III. A gyermeknevelés.

Ez a cím rendesen elég szokott lenni arra, hogy azt a fejezetet senki se olvassa el. Minek is? Erről a dologról már oly mérhetlen sokat írtak, a józan, okos, hasznavehető bölcsességtől kezdve fel egész a képtelen badarságig, hogy a czég a nagy közönség előtt lassanként elveszte hitelét, s a magát tájékozni kívánó eltéved a különböző útmutatók között. Inkább nem kérdi meg egyiket sem. Azután meg éhez a dologhoz minden ember is ért, vagy legalább követeli magának, hogy ő ért hozzá; s daczára a temérdek bukásnak, nyomorúságnak, bűnhődésnek, melylyel e pontra vonatkozólag az életben mindennap találkozunk, azért nem adja fel egyik szüle sem a hitet, hogy ő jól akarta nevelni gyermekeit, de a körülmények ellene munkáltak. Természetes; e hitben van minden mentsége, s ha ezt elveszitek tőle, minden kárhoztatás ő rá hull vissza. Pedig mi nem tudunk rá esetet, hogy a hol az életben roszsá, s e miatt szerencsétlenné lett gyermekkel találkoztunk; s a hol a szülők panaszát hallottuk fióknak egy vagy más rosz tulajdona ellen: e rosz tulajdon, vagy az egész elbukás okát, forrását visszafelé nyo-

mozva föl nem találtuk volna a családéletben, a szülők példájában, magokviselésében, gyermekeikkel való bánásuk módszerében. Nem; a tövisről nem szednek szőlőt; sem a bojtortányról figét. Az első formát a gyermeki lélek a szülői háznál kapja meg, s e formák a legerősebbek. A gyermekeik ellen panaszkodó szülőket szánni lehet; velők rokonszenvezni igen, de őket menteni igen ritkán. Az erkölcsi világrendben rettenetes igazság van; s valamely törvény megsértéséért sokszor igen elrejtett alakot vesz fel, de mindig ott van a bűnhődés, legyetek felőle biztosságban.

Utoljára is a gyermek-nevelés kérdésével tényleg minden szüle foglalkozik. Foglalkozik még az is, a ki teljesen elhanyagolja, vagy másokra bízva gyermekei nevelését; a foglalkozás alakja az, hogy azt elhanyagolja. Mert a viszony már egyszer a gyermek és szülő közt megvan, s azt ignorálni lehetetlen; töltsük be költelességünket, vagy hanyagoljuk el azt, az mindegy a viszony létezésére nézve; a dolog azért megmarad, csak az eredmény lesz különböző a mi különböző eljárásunk szerint. S nem mondjuk, hogy igen sok szüle, minden elméleti ismeret nélkül, igen jóra való módon ne nevelné gyermekét; vannak szülék, a kiknek kitűnő józan eszük van, s e józan ész tudják a legnehezebb ponton, a gyermeknevelés terén is alkalmazni; lehet nekik igen jeles megfigyelő tehetségök s a mások példájából s a gyakorlati élet szükségéből következtetéseket vonnak, melyeket otthon igyekeznek keresztülvinni; igen sok esetben saját életükből merítettek oly elveket, melyek éppen azért sokkal erősebben a lélekbe tapadtak, mint minden egyéb tanulmány és olvasás, s ez elvek szerint igyekeznek képezni gyermekeiket is.

Sőt a nevelés csodatevő erejében sem hiszünk, s nem mondjuk hogy az mindent tehet. Meggyőződésünk szerint az ember minden lelki és testi tulajdonaival együtt születik a világra; készen van; a mi lényegét illeti, ahoz a „rá váró élet nem adhat semmit, sem abból el nem vehet. De a formát, a melyben e lényeg nyilatkozik, egészen a nevelés és az életviszonyok adják meg. S e forma a társadalmi életben igen sok, csaknem minden. Ezért mondja a latin közmondás is, sok igazsággal, forma dat esse rei. Az ember, a mai társadalmi viszonyok között, alig ér rá arra, hogy egész életén keresztül egy két embert lényegében megismerjen. A legtöbbször környezetünkben megelégszünk a formával, mert mélyebb vizsgálódásra sem időnk sem kedvünk nincs. Az embernek nem csak társas lényi mivoltában, hanem gyakorlati hasznavehetőségében is a legtöbbször csak a formát nézzük, s a szerint alkalmazzuk vagy vetjük el. S így a forma kérdése határoz sokszor egész életünk szerencséje fölött. S utoljára is a forma kérdése nem egészen külső dolog; ez visszahat a lényegre, valamint amaz előmozdítja egyik vagy másik formának könnyebb kifejlését; a kettő egymással szoros kapcsolatban van. De egy bizonyos, hogy a formát képezni lehet, s hogy e képzés a legerősebben és hatásosabban a családi nevelés által történik. Ez nézünk a gyermek-nevelésről s annak fontosságáról.

Ebből a szempontból indulva ki, egy nagy, mélyreható nyavalyát látunk egész társadalmunkon áthúzódni a gyermeknevelés terén: az elkenyezetést, Ez az a pont, a melyikben a különböző osztályok nem különböznek egymástól. A legnagyobb isten-csapás, a mi rajtunk lehet, s melynek ilyen nemű elterjedése, mint a hogy most el van terjedve, csak a legutóbbi

évtizedek gyümölcse. Ez a legnagyobb szülői bűn, a legáltalánosabb emberi gyarlóságból eredve, s a melynek büntetése a legszönyűbb és legbiztosabb. Legyen meggyőződve a szüle, hogy biztosabban és rendszeresebben nem teheti boldogtalanná, gyermekét az életben, mintha elkényezteti. A sok gyámoltalan vagy szerencsétlenné lett fiatal nő, kik csak sírnak és panaszkodnak, s a sok elbukott szárandó ifjú ember mind ennek a bűnnek áldozatai. Természetes. Otthon a szülői háznál hozzá szoktatták a gyermeket ahoz, hogy minden kívánságát betöltötték, hogy a család csupán az ő kedvéért és boldogságáért van, s lassanként kifejték benne annak érzését, hogy e világ ő érte létezik. Érzékenységét, a környezete fölötti úrkodást, mindennek könnyen elnyerhetési vágyát erősen kifejték benne, nem gondoskodva az ezeket ellensúlyozó tulajdonok fejlesztéséről. S az így, csupa könnyű fegyverzettel, az életnek súlyos harczába belépő ifjú, a midőn az idegen, ismeretlen világban tapasztalja, hogy rajta kívül más lények is vannak) vágyakkal, törekvésekkel, követelésekkel mint az övé; hogy e küzdő világban nem az otthoni kegyelt többé, hanem egyszerű küzdő mint a többiek, a ki annyit ér, a mennyi erőt és nemességet e küzdelemben ki tud fejteni; hogy a vágyak célpontjához nem könnyen, játszva, hanem nehéz munka és küzdelem után lehet eljutni; hogy az életben nem adnak semmit ingyen, s még egy szíves szót is előbb úgy kell kiérdemelni; s hogy e sürgő küzdelemben az ember érzékenységét nem igen veszik figyelembe, azt igen gyakran megsértik, s hogy egészben az inkább hátrány mint előny: a rendkívüli változás miatt elkábult ifjú hirtelen elveszti fejét, s minthogy nem volt soha az igazi

ellentállással való küzdelemhez szoktatva, a gyávaság, tehetetlenség és elkeseredés oly lépésre ragadják, melyet sokszor egész életén át sem bír helyrehozni. S ha az első bukásból felkél is, régi, rendszeresen képzett gyengesége megmarad egész életén keresztül, és sokszor a bukást ismételteti vele kétszer, háromszor, vagy annyiszor míg utoljára is végzetének lesz áldozatává. S az elkényeztetett leány-gyermek ép oly biztosan megfizet e kényeztetésért saját boldogságával, és igen gyakran legközelebbi környezete boldogságával. Erős érzékenység, az önuralom teljes hiánya, a vágyak, ábrándok és követelések olyan fokú megnövekedése, hogy az élet azokat képtelen beváltani: ezek általánosságban az elkényeztetés eredményei a női leieknél. Épen alkalmas eredmények arra, hogy az így nevelt leányt férjével elégedetlenné tegyék, vagy még kölcsönös szerelem esetén is, mind a kettőnek egy csomó gyötrelmet szerezzenek — a mely ellen még csak orvosság sincs, — s hogy a nehezebb és végzetesebb körülmények közt a leányt ép oly kétségbeesett vagy meggondolatlan lépésre ragadják, mely azután elég hogy egész élete boldogsága fölött határozzon. S e betegség ellen küzdeni annál nehezebb, mert az erény színét viseli magán. A szüle, ki gyermekét kényezteti, azt hiteti el magával és másokkal is, hogy ő szereti gyermekét, talán jobban mint mások, s vétek-e vajon, szeretni? Soha szebb színű hazugságba nem bújít emberi gyarlóság. Nem igaz, hogy a kényeztető szüle gyermekét szereti; önmagát szereti és senki mást; saját kedvtelését űzi gyermekében, saját kényelméért nem tagad meg tőle semmit. Ki gyermekét tudja szeretni nem ezen állati érzelemmel, hanem értelmével is; tudja szeretni azt annak j ö v e n d ő j é b e n, s ezért a jövővért kész és

bátor pillanatnyi szenvedést szerezni magának is gyermekének is: az szereti igazán gyermekét.

S e kényeztetést a szülőktől átvette a társadalom is, s bizonyos fokig bele vitte az életbe. Nincs olyan gyarlóság, léhaság, alacsonyág, bűn, a mit a fiatal embernek — a míg az önálló polgár nem lesz, s az önállóság követeléseivel nem áll elő — meg ne bocsátanánk. Ez a név, hogy „fiatal ember”, elég csaknem mindennek mentségére. Mintha a fiatalság duzzadó erejének okvetlenül durvaságban, betyárkodásban, hányavetiségben, üres fejű léhaskodásban kellene nyilatkoznia, s mintha az önbecsülés és mások megbecsülése, az élet komolyságára való gondolás, a törekvésnek és munkának magasra becsülése, a gyöngédség, erkölcsi nemesség olyan tulajdonok volnának, a melyeket elég jókor sürgetni és fejleszteni hiábavalóság és fölösleges. De mindez a nagy elnézés a fiatalság gyarlóságai iránt, csak eredménye az alapnak, az otthoni nyomorékká nevelésnek; s minthogy az olyan általános, azért találunk a következmények is oly könnyű általános elfogadásra. S nem mondhatni hogy fiatalságunk nem él az engedelemmel. Egy igen kis töredéket leszámítva, a mely dolgozik részint szükségből, részint lelkületének komolyabb voltánál fogva, a roppant majoritással meg lehetnek az apák elégedve, s biztosak lehetnek róla, hogy az ő fiatalkori „bolondságaikat” mind utánok fogják csinálni, azon változatossággal és gazdagsággal, a melyet az azóta többoldalúvá lett és szélesebb alapot nyert civilisatio megkövetel. Léhább, üresebb és szegényebb törekvésű fiatalságot nem igen lehet látni, mint a mienk. Akár a kávéházi biliárd-asztalnál, akár egyetemi választásaiknál, akár a tanteremben, akár otthon íróasztaluknál nézzük meg őket, mindenütt az a

könnyű, felszínes, szájaskodó ledérség, mely csak a hangból keresi a nagyot, s a zajütésben és botrányban különösen gyönyörködik, és sehol az a valóság és mélység után törekvő komolyság, mely érzi hogy egy egész élet komoly feladatának megoldásával van szemben, s hogy egy egész ember-kor ügyeinek vezetése ő rá néz. Nagynak, erősnek érzi mindenik magát, de csak a várakozásban és reményekben; a sült galambot senki sem tudja olyan jó képpel várni, s benyelni ha jön, mint a mi ifjúságunk; de arra hogy erejét a munkában és tettben próbálja meg, nem elég komoly és nem elég férfias. Egy kitűnő állású egyén, ki egy köztanintézetnek is kormányzója, s a mellett az ország különböző részeivel folytonos közigazgatási érintkezésben van, s ismeri a fiatalságot a vele való elég gyakori érintkezésből — monda nem rég meglehetősen keserűséggel, hogy arra, miszerint nemzetünk jóra való, mivel nemzetté lehessen, először ki kell pusztulniok az öregeknek, azután ki a most növekvő nemzedéknek is, mert ezek már inficiálva vannak apjuk bűnei által, s csak az azután felsarjadó generatiótól lehet jót remélni. Félünk, hogy e keserű vádban nagyon is sok igazság van, és hogy az apák bűne alig büntetethetnék meg gyorsabban és nyilvánosabban, mint a hogy az napjainkban történik.

Az embernek emberré való nevelésében a családnak és iskolának kezet kell fogniok egymással; tulajdonképp a nevelés fontosabb, alakító részének a családban kell megtörténnie, és a szülők elmulasztott kötelességét sem égi sem földi hatalom nem hozhatja helyre, s a felelősséget azért viselniök kell. Az iskola csak tovább folytatója és szélesítője a családi nevelésnek, s oda már bizonyos értelemben nevelve kell a gyer-

mekeknek érkezniök. Nálunk a szülők egészen az iskolára bízzák a nevelést; oda vetik neki a megposhasztott és elrontott anyagot, hogy gyúrjon belőle embert, s a tanító a nevelt gyermekek helyett kap olyan lényeket, kik a rendnek, becsületnek, értelmességnek, figyelemnek csak elemeivel sem bírnak; kikben először olyan tulajdonokat kell kifejtenie, a melyeknek máil-elki tulajdonná kellett volna gyökeredzniök a gyermekben a családi nevelés által, s kik annyival rosszabbak a vadonban nőtt gyermeknél, hogy őket először vissza kell nevelni az állat-emberi tulajdonokhoz, kinevelni azon hibákból, melyeket a szülői háznál felszedtek, és csak azután adni nevelésüknek határozott képző irányt.

Különösen két dologra nem szoktatjuk a gyermeket otthon, a melyek alapját képezik az ember minden erényének, s egyetlen de biztos föltételei boldogulásának; a melyekre nem lehet elég korán szoktatni a gyermeket, s a melyeket csak szoktatás által szerezhet meg; e két dolog: hogy a munkát megbecsülje, szóval dolgozni tanuljon, és hogy az önmegtagadást megszokja. E két dologban van az embernek összes erénye, a mit egész életén át kifejthet: dolgozni mentül többet, és áldozatokat hozni, önmegtagadást gyakorolni másokért, a hol arra szükség van. Mindkettő olyan tulajdon, a mely senkivel vele nem születik; ellenkezőleg: az ember természeténél fogva heverni és élvezni szerető, s önző a legleplezetlenebb alakban. Mindkettőnek teljes értékére az élet tanítja meg az embert, de a mindkettőre való szoktatásnak kezdődnie kell ott, a hol a szoktatás kezdődhetik. Már a, gyermek tanulja meg, hogy dolgozni, e földön mindenkinek legnagyobb és legelső kötelessége; s szokják hozzá, hogy az élvezetről, s egy

vagy más kedvelt dolgról való lemondás olyan szükségesség, a mi ha a legfőbb erény nem volna is, az élet törvényeinél fogva kikerülhetetlen.

Apának és anyának lenni nagy boldogság, de egyszersmind nagy felelősséggel jár; egy nemzedék sorsa jó formán a családi tűzhely körül döntetik el. Jó ha a szülők mentől jobban érzik e felelősséget; gyermekeik boldogsága és áldása, nyomorúsága és átka iránt nem lehetnek közönyösek. Kornélia nem ok nélkül nevezé gyermekeit legszebb ékességeinek. Az a szüle, ki egy jóra való embert adott a nemzetnek, betölté legszebb és legszentebb feladatát, s méltó az állam hálájára.

IV. Tudomány és munka.

E két szóban benne foglaltatik az összes művelődésnek előfeltétele és tartalma. E két dolog képezi a népek szabadságának és vagyonosságának alapját, ez tette alig fél század alatt a terméketlen, kevés népességű, zord, sziklás Skóciát aránylag Európa egyik legszebb és leggazdagabb országává; s ez tehet egyedül, jövőben is, bármely népet virágzóvá és hatalmassá. Mindaz a physikai vagy erkölcsi jó, — nagyobb kényelem, több emberszeretet, kevesebb nyomor, nagyobb vagyonosság, az ember fogalmának szélesebb kifejlése és értékének növekedése, ízlésben és erkölcsben való nemesedés —, a mikben saját korunk a megelőzött századoktól különbözik: e két dolognak lassan, de mindegyre ért és érő gyümölcse. E két szó az, mely letörölt minden egyéb jelszót a mívvelt nemzetek lobogójáról, hogy azok helyét kizárólag maga foglalja el; hogy emeljen, lelkesítsen, áldjon és boldoggá tegyen. Két olyan erős fegyver, a mely egyént vagy nemzetet, ha kitartással forgatja azt, biztosan diadalra juttat. E két dolog az, mely a mai nemzedék szájába a fennen hangzó és büszke, s bár még nem

mindenben beváltható, de a kivívott eredmények által a múlttal szemben eléggé igazolt mondást adta: nincs lehetetlenség! A tudomány megadja a módot, s az iszonyatos erejű munkás kéz végrehajtja. Valami megdöbbenően vakmerő, de egyszersmind nagyszerű van ama mondásban, mely a törpe embert még egyszer gygássá teszi, de a ki többé nem a felhőkön túl levő eget, hanem a földet hódítja meg magának.

Tudomány és munka, e két erősen marquirozott vonása az, — egyik a homlok, másik az arcz és kéz redőiben —, a mai nemzedéknek, mely azt a múlt alakjaitól megkülönbözteti; a melyre ez méltán büszke, mert neki sokjába van; és az emberiség történetében nincs érdekesebb pont, mint annak vizsgálata, hogyan fejlődik ki e két tulajdon a népek között, hogyan válik általánossá, jelszová, csaknem mindenné, és hogyan igazolja magát eredményeiben.

Nincs oly magas kamatra kiadott tőke, mely kamatos kamataival együtt oly roppant arányban jövedelmezne, mint a hogy jövedelmezett az emberiségnek a tudomány, egy-egy felfedezett igazság tőkájével. A mint a XV-ik század vége felé a vizsgálódó és kutató emberi ész kezdi meghozni a kutatás első gyümölcseit; a mint az emberiség súlya egy eddig mellőzött pont felé kezd nehezedni; a mint a tudás, az ismeretek, az új, az igazság utáni vágy kezdi megragadni a lelket: a fölfedezéseknek, az új igazságoknak egész sora következik gyorsan egymás után. Egyik szüli a másikat, mint a hogy a meggyújtott cserjésben harapózik a láng, s a mint tovább terjed, úgy növeli önnön erejét. E fölfedezések és azoknak következményei rövid időn megváltoztatják a világ ábrázatát; az emberiség érzülete, gondolkodás módja, erkölcsi, politikai, társa-

dalmi élete egy roppant forradalmon megy keresztül. A tudomány és ismeret terjed szakadatlanul mind szélesebben és leebb az emberek közé; felaprózódik ezer parányokra, részivé válik mintegy a levegőnek, melyet beszívunk, befurakozva mindenüvé, rombolva, javítva, változtatva és alakítva mindenütt. Az ember és ember közötti távolság szembetűnőleg megkisebbül; új keresztvíz adatik a világnak, és egy új embléma, mely alatt mindenki küzdhet és nagygyá lehet. Azután kezdik az emberek érezni, majd hirdetni is, hogy a tudomány hatalom, s rövid időn belátják, hogy az első hatalom a világban. Urává teszi az embert a természet erőinek; képesíti rá, hogy felkeresse és kikutassa az anyagvilág belsejét, és annak elemeit a maga hasznára fordíthassa, sőt képesíti arra, hogy az ártó és káros elemeket fordítsa áldásra és haszonra, s jóllétet és boldogságot teremtsen magának mindenből. S a legmagasabb fokon a tudomány úrrá tesz bennünket önmagunk és mások fölött, s képesít bennünket a százak és milliók kormányzására.

Az ismeretek és értelem terjedése s általánosodása mellett, s azzal együtt egy másik nagy eszme kezd előtérbe lépni, s mind fontosabbá válni a társadalomban: a munka eszméje. A fejlődés azon két pontja közt, a hol a munka teher és büntetés, s a hol már kötelesség és élvezet, évszázadok fekszenek; de szerencsére a mívelt világ eljutott már ez utolsó pontra, s ez az elv is kivívta a hódolatot saját eredményeivel. Az emberiség tagjainak meg kellett osztozniuk a munkán, mely az igények, ismeretek és követelmények növekedésével szükségessé vált. Az önfentartás követelte, az eredmény élvezetté és gyönyörre tevővé, s nagyszerűségében nem ritkán, csodásan meglepte magát az al-

kotót. A millió kéz megmozdult, hogy a milliókért dolgozzék, hogy a szív vágyait, az agynak eszméit valóítsa, hogy a világot szebbé, jobbá, gazdagabbá tegye. Ember ember mellett, egyformán küzdve, fáradozva, mind ugyan azon célért, a köz-egész boldogsága és jóllétiért, a munka mellett még egyszer egyenlővé, egygyé válva. Megosztakoztak a munkán, kicserélték egymással fáradságuk eredményeit, s így nyert mindenik hasznot a másikéból: de tett, de tesz, munkál mindenik, a kiben életösztön és erő van; s a ki e folytonosan előre törő sürgő rohamatban nem mozdul, az elmarad vagy elgázoltatik. A munkának óriási eredményeit nincs miért előszámálnunk. Nézzétek meg az utóbbi másfél század nagyszerű műveit; nézzétek meg a nemzeteket a hol jóllét, vagyonosság és kényelem van; nézzétek meg a sivatag erdőségek és mocsárok helyén képződött virágzó helységeket és tartományokat; nézzétek meg minden nemű emelkedést az egyénétől fogva az államokéig: ez eredmények alapján mindeütt egy tényezőt találtok, a becsületes, a komoly, a kitartó munkát. És az emberek között a munka egy jelentésűvé lett a jólléttel, s a lelkesülés egy pillanatában világosan meglátták az eszmét, hogy a munka szabadság, a mit az amerikai szabad köztársaság példája eléggé igazol. Íme a tudomány és munka szerepe, súlya, fontossága a mai mívelt társadalomban. Elterjeszteni a tudományt, oly széles körben, a minőben csak lehet; felosztani a milliók közt, hogy lehetőleg mindenki részesüljön annyiban, a mennyinek viszonyai közt hasznát veheti, s másfelől küzdeni folytonosan új eredményekért; megosztani és elterjeszteni a munkát úgy, hogy minden egyén részesüljön abban, és az államban ne legyen egyetlen heverő kéz, s a munka-

vágyat ösztönné, becsület kérdésivé tenni: ezek a törekvések, melyek a mívelt társadalmakban mái nap nyilatkoznak.

Állítsuk most már a mértéket saját viszonyaink közé, vizsgáljuk meg, vajon azok a dolgok jelszavakká váltak-e már mi nálunk? bevették-e magukat a nemzet szívébe, öntudatába? Érezzük-e igazán azoknak súlyát, fontosságát? át vagyunk-e hatva annak tudata által, hogy csak a tudomány és munka tehetnek nagygyá, boldoggá, szabaddá egy nemzetet?!

Nem hisszük hogy akárki is e kérdésekre igennel nyerne felelni; nem hisszük hogy azt állítaná, miszerint Magyarországon a tudományok virágoznak, a munka általános, lehetőleg sokat termelő' és nagyra becsült.

Minden tudományunkat, ismereteinket szomszédainktól kölcsönöztük; az emberiség közkinccseinek felfedezéséhez csak egy morzsával sem járultunk, s a mások által felfedezett és közhasználatra letett kincseknek is sokkal nagyobb részét nem ismerjük, s annál kevésbé tudjuk felhasználni és értékesíteni. Még az a tudomány is, a melyik a nemzetiség erősítésének legbiztosabb eszköze, s a melyik legerősebben vehet fel nemzeti jellemet, a történetírás, nálunk bölcsőjében szendereg, s igazi historikusunk még eddig nincs; a természettudományok roppant kincseit ezredrészben is alig ismerjük, s gyarló, töredékes közvetítő csatornák útján; egyes tudományágaknak, melyek a mívelt külföldön már külön tudományokká fejlettek, nagy közönségünk még csak nevéről vagy fogalmáról sem tud semmit; akármelyik gyakorlati tudomány terén ha valamit akarunk tenni, vagy adni a közönség kezébe, idegen forrásokból csinálunk egy kompilációt (s ha még azokat a forrásokat is ismernénk jól, s tudnánk

köztök különbséget tenni!); a tudományok legmagasabb ága, mely önmagáért a tudományért műveltetik, s mely egyedül adja meg mind a többi tudományoknak, mind az életnek az arányos összhangot s egészséges fejlődést, a bölcsészet, szárandó szegénységben van.

Sokat lehet ez állapotok mentségéül felhozunk. Évszázadokon keresztül folytonos küzdelmekben voltunk elfoglalva, előbb országunkért, azután nemzetiségünkért; épen azon időben, midőn Nyugat-Európa népei az eszmék és tudományok forrongásában leginkább gyarapodtak, s vetek meg jövő nagyságuk alapját, mi részekre szakgatva, karddal kezünkben küzdöttünk egymás és az idegenek ellen, küzdelmeket, a melyeken végig tekintve, nem ok nélkül mondhatjuk el a költővel: isten csodája hogy még áll hazánk! A harcai zaj és politikai küzdelmekben csak egy-egy olyan horderejű szellemi forradalom tudott köztünk is erősebb hullámokat verni, mint a reformatio. S hogy a francia forradalom, eszméi nálunk annyira népszerűtlének voltak, igen természetes, miután nem voltunk azokra előkészítve a fejlődés által, nem értettük azokat. S így egy ponton vétetvén igénybe csaknem minden erőnk, a minden ponton egyaránt haladó nyugottól épen a legfontosabb dolgokban messze elmaradtunk. Mentségünkül szolgálhat számunk csekély volta; azután szegénységünk, mely egyfelől a hosszas harcok eredménye, más felől idegen erő és tényező által végzetesen eszközölve volt. S a midőn *egy* kissé magunkhoz térünk, erőt nyertünk, s lelkesedést az erő mellé, csak alig volt időnk azon nagy távolság megmérésére, mely bennünket nyugattól a műveltség és előhaladottság tekintetében elválaszt.

Mindez sokat kiment; megérthetővé teszi a jelen állapotokat, s ez által részben azoknak mentségéül is szolgál; de ugyanakkor a legerősebben proklamálja a jelen viszonyok tarthatatlanságát. A múlt fejlődésének gyümölcseül elfogadja a jelent, de követeli, hogy azt megváltoztassuk. Megérteti velünk, hogy miért nincs tudományosságunk, de arra nem ad szabadalmat, hogy jövőben se legyen. S nem is az a fő bajunk, hogy magyar tudományosság nincs, hanem az, hogy nem is törekszünk utána, hogy még csak szükségét sem érezzük. A vágy, a törekvés, az igyekezet hiányzik bennünk a komoly, önfentartó, felvirágoztató tudományosság után; nem ismerjük becsét, áldásait, s így nem is becsüljük azt; egészen az ignoti nulla cupido állapotában vagyunk. Vannak-e vizsgálódó vagy tudományt terjesztő társulataink, magán egyénekből alakulva, szanaszét a vidékeken? Tartanak-e fölolvasásokat a nagyközönség számára az ország nagyobb városaiban, állandóan és folytonosan, hogy a tudományt népszerű alakban terjeszszék és megkedveltessék? s a közönségben megvan-e a vágy és ösztön, mely e felolvasásoknak életet adjon? Ismerünk-e nagy számmal független állású vagyonos egyéneket szerte a hazában, kik törekvéseikért áldozni is képesek, kik a tudományok egyes ágainak művelését ambíciójukká tették volna? Megy-e e részben vagyonos arisztokrátiánk jó példával elől, mint tesz a mivelte angolé? Nem rettenetes könnyen meg lehet-e olvasni még azoknak is számát, kik tudományos könyveket vesznek és olvasnak folytonosan?

Valóban úgy látszik, hogy a tudományok egy ága a legújabb időben mintha felszabadított volt az apathia átka alól. A természettudományok kezdenek népszerűekké lenni Magyarországon, legalább annyi-

ban, hogy beszélünk rólok, s elismerjük hogy azok bizony hasznosok. S ugyanakkor a nemzet egész erejével rohamosan egy irányra veté rá magát, melynek egyetlen célja az anyagi meggazdagodás, még pedig a lehető legrövidebb idő alatt. S e törekvés mellé igen jól illik eszközül a természettudományok divatba hozatala. Azonban a legnagyobb rész itt is csak kipkedés, kapkodás mindenfelé, mint a ki nem tudja hogy a sok dolog közül melyikhez nyúljon. Komoly törekvés látszik egyes pontokon, de a nagy rész csak zaj és mutogatás, a melynek semmi maradandó gyümölcse nincs. S még ha e zürzavarból valódi élet fejlődik is ki azon az egy oldalon, az a tudomány egyéb ágainak, az élet többi oldalainak elhanyagolásával fog történni: s meghozza magával az egyoldalúság minden átkát és szerencsétlenségét. Ez fog történni a legjobb esetben, de lehet hogy ez sem történik. Mindezen sürgés, mozgolódás, törekvés bizonyos tudományosság után, leginkább csak a főváros körére szorítkozik; a vidék, a nemzet nagy zöme most sem igen kívánja, most sem igen becsüli jobban a tudományokat, mint ez előtt 20 esztendővel.

S a mi a munkát, az állandó, folytonos, kitartó munkát illeti: nevezhet-e bennünket valaki ilyen értelemben jóra való munkás népnek? Dolgozik-e akár népünk, akár a mívelt osztály, — egészben, minden egyénét oda értve — annyit, a mennyit aránylag a mívelt nemzetek dolgoznak, a mennyit dolgozhatnak? Becsüljük-e a munkás embert úgy, mint a hogy megérdemli; a mennyi becsültetésre csupán munkásságáért joga van? Ad-e a munka magában elég, anyagi jutalmat és társadalmi becsültetést? Vallja-e valaki nálunk, — igen keveseket kivéve, hogy a munka erény és kötelesség,

első erénye és kötelessége minden emberiek, s hogy a heverés szégyen és bűn, legnagyobb szégyene és legnagyobb bűne minden dolgozni képes embernek? Hirdeti-e valaki nálunk, benne van-e öntudatunkban, hogy a társadalomra nézve minden ember annyit ér, a mennyit dolgozni tud, s hogy a munka nagysága és súlya mértéke az ember értékének? Tártya-e a mi viszonyaink közt a munka, a tett, a folytonos törekvés az ambíciónak, a büszkeségnek, a becsültetésnek?

Talán nagyon keveseknél igen. De a nemzet nagy tömegénél a mentől kevesebbet dolgozás, a tétlenség, a könnyen élés ép oly keresett mint becsült dolgok. Az egyetlen indító eszköz a munkára nálunk talán a meggazdagodás, elég hasznos cél ha más is járul hozzá, de erről is a nagy rész inkább lemond, semhogy kényelme árán vásárolja meg azt. Hogy a munkát magáért keressük, hogy abban ambíciót, boldogságot és büszkeséget találjunk: ez valami szokatlanul csodálatos eszme a magyar ember előtt. S ez öl meg bennünket, nem a német. Nem becsü Íjük sem a tudományt sem a munkát: ez nagyobb csapás rajtunk még szegénységünknel is.

Oh ha valaki ez irányban tudná felrázni erőnket, vágyainkat, törekvéseinket; ha csak dolgozni tanítaná meg e nemzetet!

V. Politika. Szabadság és az egyén.

Ha a tudományok és művelt társadalmak eszméi ismeretlen lények, vagy senkitől be nem fogadva kol-dus gyanánt lézengenek is közöttünk; ha közönyösek vagyunk is minden dolog iránt, a mi az emberek eszét, lelkületét szokta foglalkodtatni: egy eszme legalább van, a mely hallatlanul kapós és kézről kézre jár, egy-aránt meghurczolva a csárdákban és a palotákban, a politikai szabadság eszméje; egy dologról elmondhatjuk, hogy nem vagyunk iránta közönyösek, s ez a po-litika. A szerencsétlen szenvedély, mely a nemzetnek csaknem egész lelkületét igénybe veszi és fölemészt; a hét-fejű sárkány, mely mindent elnyel, s minél töb-bet vetnek torkába, annál éhesebb.

A foglalkozás a melyet mindenki űz, a dolog a melyhez mindenki ért széles Magyarországon: az or-szág igazgatása, a nagyobb és kisebb politikai kérdé-sek vitatása. Valóban egy kissé sok a jóból. Hogy ennyi bába kezén el nem pusztult még a gyerek, az valóban isten csodájának köszönhető. A csizmadia csi-nálhat rossz cipőket, de karaktere meg van mentve az által, ha az ország belügyeire nézve szilárd meg-

állapított nézete van, s minden előkerülő alkalommal kifejezi haragját azok ellen, kik eladták a hazát. A gazdának tönkre mehet gazdasága a rossz kezelés és rossz számítás következtében, családja elpusztulhat, de ő megtette kötelességét ha a korteskedés ideje alatt elég erélyt fejtett ki, ha a gyűléseken szónokolhatott, ha a kaszinóban vagy magán beszélgetésben kiönthette bűját, panaszát és reményeit. Legalább igyekezett a hazát megmenteni a mennyire tőle telt, — szóval; ha a valódi megmentés eszközeit elhanyagolta is. A pap fenhargon hirdeti, hogy neki első kötelessége hazája iránt van, s csak azután következik az, a melylyel hivatalának, állásának, embertársainak tartozik; s ha a haza iránti rosszul értett kötelességből bolondokat csinál, elhanyagolja hivatalát, elveszti híveinek bizalmát és szeretetét, vagy azokban káros és pusztító szenvedélyeket költ fel, a helyett hogy a rendre, józanságra, becsületes munkára s az érdem tisztelésére oktatná őket: mindezekért fedezi őtet a honfűség széles palástja, melynek redői között annyi bűn, önzés, hiúság, átok és tudatlanság megfér. Soha a hon megmentése, szóval és szenvedélyeskedéssel, annyira szívében nem fektült mindenkinek, mint most; ez öröklött nyavalyánk, a politikával való foglalkozás soha oly általánosan elterjedett nem vala, mint ma. Elő szörnyeteg ez, mely szívünk vérével táplálkozva, legjobb részünket fölémészti.

Valami csodálatos az, a hogy a politikai szenvedély felforgatta, mintegy megveszekítette egész társadalmunkat, erkölcsi világunkat, gondolkodásunkat. Más népeknél is vannak politikai szenvedélyek, s azok csinálnak szakadásokat a magánviszonyokban, néha még a családi körön belől is, megvesztegetik a pártok és a

nemzet ítéletét, s egy csomó igazságtalanságot hoznak létre kikerülhetlenül. De hogy a politikai véleménykülönbség ilyen állandó és ilyen szenvedélyes gyűlöletet tudjon fentartani; hogy a politikai szempontok annyira állandó, és mindent kizáró mértékül tekintessenek az egyének megítélésében és becslésében; hogy egy ugyanazon ember a nemzet egyik része által mint elesett egyén és köz-csapás, a másik által mint eszményi nagy jellem, mint a viszonyok közt a nemzet áldása és fajunk büszkesége tekintessék; hogy egy másik egyén a nemzet egy nagy osztálya elé, komolynak tartott író és vezér politikus által oda legyen állítva, mint kitűnő tudós, nagy hazafi és igen hasznos, nélkülözhetetlen honpolgár, s ugyanaz az egyén a másik nagy osztály előtt köznevetség és gúny tárgya, hogy a nemzet legkitűnőbb, legmíveltebb és legszabadelvűbb fiai, a kikre leginkább büszkék lehetnénk Európa előtt, épen ezek a nemzet nagy tömege előtt elveszték népszerűségüket, sőt még hazafiaknak is alig tartatnák ez olyan állapot, a mi csak nálunk, s csak oly parányi politikai érettség mellett, mint a minő nálunk van, tartatá és tarthatja fen magát.

De még nem ez a legnagyobb bajunk. Nem az, hogy minden ember politizál, egyéb dolgainak elhanyagolásával is, akár ért hozzá, akár nem; nem is az, hogy a politikai szenvedélyek így megrontották egész erkölcsi és értelmi világunkat, hogy szinte kiölték fajunkból a bizalmat és a becslés ösztönét, s hogy egyik párt a másiknak segített a nagyobb és tiszteletre méltóbb alakok szétrombolása s bemocskolásában, s végül elértük azt, hogy nincs egyetlen ember közöttünk, kit az egész nemzet egy hanggal nagynak nevezne és becsülne. Nem. Ezek nagy bajok, de nem a legnagyobb.

bak. Új elemek vegyülése a fejlődésbe, új életösztön, új mozgalom, szélesebb körűtekintés és megindulás mindezen segíthetnek.

A legnagyobb baj az, hogy ezen végzetes helyzetben annyira megállapodtunk, hogy onnan nem akarunk mozdulni sem jobbra, sem balra; hogy a politika annyira elfogja minden ember lelkét, hogy a mellett nem is ér rá, nincs is kedve a lelki munkásság más oldalát is gyakorolni; hogy egész szellem világunk egy végzetes daemon foglya, mely azt hurczolja magával, s e miatt egész műveltségünk pang, hanyatlik és veszni indult. Annyira politikusokká lettünk, hogy e miatt elfelejtünk mások is lenni. Szívünkben nincs hely, akaratunkban nincs erő a többi művelődési körök számára is. Mindenné tettük a politikát, patriotismust, felejtve azt, hogy a mellett félszeg, nyomorék, egyoldalú lényekké kell válnunk okvetetlen, s hogy a mellett elpusztulhatunk. Az emberi létnek oly sok célja van, s az emberi lélek a műveltség mai stádiumán oly sole dolog és eszme iránt bír fogékonysággal, s képességénél fogva oly sokoldalú kifejlésre van hivatva: hogy annak pusztán egy oldalon való művelése, egy térre való erőszakos oda terelése, pusztán egy nemű használatával egyebek kizárásával, okvetetlen kegyetlenül megböszülj a magát. Ha magunk volnánk a világon, még tán megélnénk ilyen félszeg egyoldalúság mellett is, de a sokoldalúan képzett, sok felé munkás és folyton haladó művelt Európa népei közt el kell pusztulnunk, el azon örök törvéynél fogva, hogy a melyik elem több oldalról és nagyobb mérvben hasznos, több életre való csirát rejt magában, elnyomja és meghódítja a silányabbat, mert az egésznek több hasznot ad.

S e politizálási dühnek van még egy más csapása is. Lehetetlen hogy gondolkodó ember észre ne vette volna, miszerint a pártok állásánál főbb vonalaikban az értelem és tudatlanság állanak egymással szemközt; hogy az utóbbi években a szakadás a nép és az intelligencia közt jelentékenyen tárgult; hogy az a végzetes állapot jött be, hogy a nép természetes vezetőiben és kormányzóiban, az „urakban”, a mint ők nevezik, nem bízunk, hogy azokat a maga természetes ellenségének tekinti, és a hol lehet, ellenük munkál. S e szakadást a nép és az intelligencia közt, mely alapjában természetellenes és félszeg, s eredményeiben káros és végzetes lehet, politikusaink meglehetősen igyekeznek még nagyobbá tenni. Nem nagyon régen volt, midőn a válságos időkben az úr és szolgálója, a gazda és cseléd együtt, egymás mellett küzdöttek, földve egymást és védve egymást, nem reflectálva arra, hogy az egyiknek talán száz ezrei vannak a koczán, a másikon alig valamije saját életén kívül, csak arra, hogy a veszély közös, s hogy az a mi koczán van, édes mindnyájuké. Ha még egyszer jőne egy olyan válságos pillanat, ki tudja, a veszély egymás mellett találá-e e hazának mindenik fiát?!

Van egy bizonyos történelmi álláspont, a melyről ép úgy az egyén mint a népek életében minden tünetet, minden állapotot meg lehet érteni és kimagyarázni. Ez állásponttól szintén érthető az is, hogy nekünk a politizálás egyetlen és legfőbb foglalkozásunk, az anya föld, a melyhez érve Anteusként új erőt kapunk, de a mely ha nincs lábaink alatt, a levegőben csüngünk. Múltunk, történetünk hozta ezt így magával. Nincs egyetlen nemzete Európának, a melyik politikai lételéréért oly hosszan és szakadatlanul küzdeni lett volna

kénytelen, oly szerencsétlen viszonyok között s oly egyenetlen erővel. Az ős apa a mellett halt el, az unoka abban nőtt fel évszázadokon keresztül, s csoda-e, ha e küzdelem lelkünkhöz nőtt és annak tárgya mincünké lett. Létünkről volt szó, s mi élni akartunk; egész erőnkre volt szükség, hogy a harcot fentarthassuk, s mi lelkünk összes erejét oda adtuk. Azonban e küzdelem, a mindennek ez egy pontra való áldozása bennünket kimerített, gyengévé, szegénynyé tett. S most a midőn annyi évek óta először szabadon lélegezhetünk, ideje, hogy fordítsuk más felé is erőnket, tehetőségünket. A küzdelem még nem végződött be, de a fegyverek és a győzelem feltételei másokká lettek. Értelmesség, míveltség, vagyonosság: ezek azok, a melyekkel küzdhetünk és győzhetünk» Ideje hogy elfelejtsük a régi harcot annak okaival együtt, s csak azt az egyet lássuk, hogy az nem jól van így, hogy annak változnia kell.

Valóban ez az örökös politikával való foglalkozás, s a legtöbbször keseregve, búsongva való azzal foglalkozás, valami olyan sajátságosan félszeg lénynyé tették ezt a mi magyarunkat, melynek nyilatkozásaiban és lelkületében sok mély és keserű humor rejlik, de a mely mégis szükségképen némi komikus színezettel fog feltűnni az idegen előtt. Maga a bús magyar elnevezés, a valódi honfi megjelölésére, ilyen; mintha bizony az embernek születésénél fogva több oka volna búsulni mint örülni; azután a közmondás, mely csak mi nálunk születhetett meg, hogy „sírva vigad a magyar” — az érzés mélységével és keserűségével együtt a sorsnak való bizonyos könnyelmű vagy gyáva odaengedésről tanúskodik; s végül a tehetetlen dühöt és haragot kifejező ama másik mondás, mely politikai axio-

mává nőtte ki magát nálunk, s egy nagy pártnak ez képezi összes politikai hitvallását és irányadó elvét, hogy „huncfut a német”: mindezek egy olyan különös jellemnek egyes vonásai, mely különösségénél fogva érdekes lehet ugyan, de tiszteletet és hatalmat nem igényelhet magának Európában. Egy ember, a ki igen nagyra és fontosra hiszi magát, s minden lépten nyomon azt kell tapasztalnia, hogy köröskörül a világ igen kicsinek és jelentéktelennek tartja; a ki jó formán a kezdetén van minden ismeretnek, s nem hallik szava tál saját háza falánál, s az európai politikával foglalkozik és azt ítélgeti jobbra balra; mindig mástól vár és mindég csalatkozik; haragban van mindenkivel, az egész világgal és önmagával is; szidja az angolt, mert csak magának való, szidja Napóleont, hogy őt rászedte, szidja a németet, azért mert német: s mikor látja hogy semmiből semmi sem lesz, és maguktól a dolgok nem válnak jobbakká, akkor — bár minden dolga szanaszét és rendetlenül van — elmegy, és bor mellett siratja a hazát. Olyan rég volt, mikor Vörösmarty a hazáért nagyot ivó honfira elénekelte:

Csak hogy egyszer tenne is már valamit!
Azóta tettünk is sokat, kivált mikor igazán neki buzdultunk rövid időre. De a mi a folytonos, kitartó, czél felé törő, ön erejében bízó munkát illeti: a régi nyavalya még most is megvan, s még most is jobb szeretünk inni a hazáért, mint dolgozni érette.

Es azután ennek az örökös politizálásnak, ha annyi érettséggel tennők is azt, mint a mennyi éretlenséggel gyakoroljuk, s ha annyi siker követné is, a mennyit a legjobb viszonyok közt remélhetünk — mi haszna van utoljára is? Megszilárdult politikai viszonyok, szabad politikai institutiok mind csak alárendelt

eszközei egy más magasabb czélnak, az egyén boldogságának és jóllétének, s azzal együtt az állam nagyságának. S a mint az eszközökből valami adva van, azonnal a cél felé kellene törekednünk, s nem az eszközök nézve mindennek, annak formái felett viaskodnunk. Alig van szó vagy fogalom, melylyel több humbugot üztek volna világ kezdetétől fogva, mint ezzel a szóval hogy szabadság. Nem szólva most a fogalom rendkívüli relativitásáról; nem arról, hogy a világ-történeleni tanúsága szerint minden népnek volt olyan szabadsága, a minőt kivíni képes volt és felhasználhatott, s megvolt e szabadsága mind addig, míg arra érdemes vala: csupán egy más oldalát érintjük meg a kérdésnek. Az emberek sokasága, még az értelmesebbeket is oda számítva, a szabadság alatt mindig valami külső dolgot értett, valami olyan tündérszeru valamit, mint az első keresztyének istenországa, a mely kész valamiképen eljő valahonnan, letelepszik az emberek között, s akkor kész van minden és teljes a boldogság. S azt csak a gondolkodók tudják, hogy a szabadságnak alapja az egyén, és végczélja az egyén. Hogy a szabadság mindég és örökké ott van külön külön minden egyes egyénben, s olyan fokot ér el nyilatkozatában, a minőt az egyének összeségének kívánatai követelnek. Hogy az belőlünk fejlik kifelé, és nem kívülről jön el hozzánk. Hogy a szabadságnak legelső feltétele és alapja az önuralom, s a mit ez feltételez, az önkimivelés. Minden mívelt ember szabad, s azt, a ki eljutott odáig, hogy nem akar rabszolga lenni, nem lehet rabszolgává tenni. Diogenest öreg korában tengeri rablók elfogják, s kiállítják a vásárpia czra mint rabszolgát. S eladói által kérdeztetvén, hogy mihez ért? „Az emberek kormányzásához, — fe-

lelt a bölcs — azért olyannak adj el, a kinek úrra van szüksége. Egy Xeniaades nevű gazdag polgár a felelet által meglepetve, megvette, s szabadságát visszaadván, rábízta gyermekei nevelését. A példa kivételes, de mutatja, hogy az embernek szabadsága mennyire önmagától függ, s mennyire az emberben önmagában van. S a mi az egyének összeségének, a nemzetnek vagy államnak szabadságát illeti, az tisztán attól függ, hogy azon nemzet egyéneinek mekkora száma az, a mely az önmagában érzett szabadságot magában kifejtette, s magára nézve követeli. S innen van az, hogy a hol a nemzet egyéneinek nagy többsége nyert, vagy adott magának olyan nevelést, hogy a szabadságot követeli, hogy az neki életföltétele, azt a nemzetet nem szabaddá tenni lehetetlen; s a hol a nemzet egyéneinek nagy többségében nincs meg ez az életföltétel, ez a lelkéhez nőtt követelés, hogy a nélkül nem lehet el, ott híjába van tele minden ember szája a szabadság nevével, híjába ontanak érte vért, hiába hozzák be a legszabadabb institutiókat, hiába hoznak száz meg ezer törvényt az egyén jogainak biztosítására, az elnyomás gátlására: az a nemzet még sem fog szabad lenni, mert egyéneiben nincs meg a képesség a szabadságra, a követelés az iránt. Az elsöre példa Anglia, a másodikra Franciaország.

Mert a szabadság alapja az egyén, mentől több egyénnek olyan nemű képzése, hogy az szabad lenni akarjon és tudjon. De végcélja is az egyén, az egyén boldogsága. Tulajdonkép ez a célja az egész emberi létnek, az egyén boldogsága, mentől több egyén boldogsága. Ez adott a keresztyénségnek is világra kiható súlyt, mert legbenső magvában ez van. E célnak minden egyéb csak eszköze, s így a politikai sza-

badság is. Mindez csak arra való, hogy én, az egyén, képesítsem egyéniségem mentől teljesebb kifejtésére; hogy e szabad önkifejtésben mentől kevesebb akadályra találjak, hogy egyéniségem mentől több oldalát életre hozzam és érvényesítsem, hogy annál fogva mentől nagyobb és hasznosabb lehessen az egészre nézve, hogy mentől egészségesebb, teljesebb konkrét lény lehessen, s hogy képesítsem mentől több boldogság adására és élvezésére. Ez az emberi lét célja és földadata. Lehetőleg nagygyá, tökélyessé, kifejletté tenni az egyénnek önmagát, lehetőleg hasznossá és boldoggá; s minden ilyen egyénnek nagysága és boldogsága egyszerismind a nemzeté is, mert a nemzet az egyének összesége; s annál nagyobb és boldogabb valamely nemzet, mentől több nagy és boldog polgára van.

Így tekintve a dolgokat, látható, hogy az emberi és társadalmi lét fölfogásának minő alsó foka az, mely a pusztá eszközt, a politikai szabadságot tekinti összes célul, és azon túl tekinteni nem is akar, nem is képes. A legnagyobb politikai szabadság mellett is érezheti az egyén magát boldogtalannak és nyomorultnak, ha ott, abban a társadalomban semmi egyéb nincs mint politikai szabadság. Mert ez csak eszköz, a cél más. Egy kitűnő eszű idegen, ki eddig mindazon idegenek közt, kik felőlünk szólottak, összehasonlíthatatlanul a legigazságosabb és legjóravalóbb ismertetést adá rólunk a külföld előtt, jegyzé meg épen ezen, mindent a politikába olvasztó nyavalyánkra vonatkozólag, hogy az valami csodálatos, mennyire nem értik Magyarországon, hogy mily kevésbé függ az ember boldogsága attól, hogy milyen kormányforma alatt él. A megjegyzésben nagyon is sok igazság van. Minden kormányforma mellett és ellen elég sokat lehet felhozni, arra nézve,

hogy átlássuk, miszerint az csak mellékes dolog, s hogy mindenik alatt elég boldog lehet a társadalom. Van nép, mely az alkotmányos, mentől szélesebb alapra fektetett, felelős kormányformát követeli meg magának és vívja ki s az alatt boldogul; míg a másik csak egy erős kezű, nagy célok által lelkesített egyeduralkodó alatt lehet nagy és boldog. S a kormányformán, a politikai szabadság fokozatán kívül mennyi mérhetlen sok dolog van, a mi az egyénre nézve fontosabb annál; — a mitől tulajdonképi boldogsága függ. Családjának, környezetének, gyermekeinek milyensége mind közelebről érdeklik az egyént, mint a kormányforma, a mely alatt él. Míveltségi, társadalmi kérdések, művészet, előhaladás, ipar, tudományosság, az egyén önkifejlése — mindezek többé kevésbé függetlenek a kormányformától, s az egyén tulajdonkép ezekért és ezekben él! És mindezek nálunk alárendeltetnek egy eszköznek, elhanyagoltatnak egy olyan dologért, a mely magában se nagygyá se boldoggá nem tesz bennünket. A patriotizmust mindenné tettük, pedig az a míveltség egy bizonyos fokán túl megszűnik erény lenni, s igen igen rendkívüli viszonyok azok, melyekben minden erény azon egyben összpontosul, s jó ha ezek a viszonyok mentől ritkábbak és rövidebbek, mert tartósságukban szétrombolják a mívelődést. A Patriotizmus magában vajmi kevés akár arra nézve, hogy egy nemzetet nagygyá tegyen, akár arra, hogy az egyént boldoggá tegye, vagy feladatának betöltését benne megtalálja. Annyira nem minden erény foglalatja, hogy tulajdonkép ott fog kezdődni a normális lét, a hol az megszűnik erény lenni, s lesz mint magától érthető természetes dolog, tulajdona mindenkinek, mint a beszélési képesség vagy a gondolkodás. S patriotis-

mus mellett még lehet az egyén, vagy a nemzet igen barbár, igen nyomorult, és csupa patriotismusból meg lehet ölni a nemzetet.

Kevés szavunk van a mondottak után. Ha majd ezt a szenvedélyes politizáló lázt sikerül kihevernünk; ha majd a sajtó és a közvélemény a politikán kívül foglalkozni kezd egyéb művelődési kérdésekkel is; ha majd az embereket más is fogja érdekelni, mint az új vasút-vonal és a pártok czivakodása, s beszélni fognak otthon és összejöveteleikben művészetről, irodalomról, közmíveltségről, társadalmi előhaladásról, az alsóbb osztályok értelmi és vagyoni emeléséről stb.; ha majd az embereket nem a szerint kezdjük becsülni, hogy ki nagyobb hazafi (a mely kérdést annyira relatívvá tettünk, hogy lehetetlen rá tárgyilagos igazsággal felelni), hanem hogy ki tudja magát több felé és több oldalon hasznosítani, ki tud több oldalról használni a köznek, és egyéniségét ki képezte ki úgy, hogy az a teljes ember eszméjének legjobban megfelel, s családjában, barátai közt, községében, a társadalomban ép olyan egész ember mint az országgyűlés terében: akkor majd elmondhatjuk, hogy a művelődésben megindulánk, s lehet reményünk még ahhoz is, hogy egy külön specifikus magyar műveltséget fogunk teremteni Európa népei közt.

A nagy szakadásnak oka, mely az intelligencia és a nép közt létre jött, egyfelől népünk tudatlansága, s másfelől az izgatók lelketlensége, kik azzal visszaélnak. S egy darabig e baj szinte orvosolhatatlan. Az értelmesebb osztály lehetetlen hogy megvetéssel ne tekintsen a tudatlanságra, mely a kormányzás legelső elemeinek ismerete nélkül kormányozni akar, és itt-ott felforgatásra törekszik; s a tudatlanság mindég haj-

landó a gyanakodásra, és igen könnyen felizgatható. Ez állapoton csak az értelmi képzésnek lehetőleg széles és gyors elterjesztése segíthet; s mentől jobban belátja és érzi az intelligens osztály azt, hogy saját érdeke követeli sürgetőleg a köznép értelmi emelését, annál jobb mindkettőre nézve.

VI. A költői ér fajunkban. Irodalmi viszonyaink.

Sokan írtak már, — költők és nem költők egyaránt —, fajunk jelleméről, természetéről, s írtak a legkülönbözőbb változatokban. Hogy az erős fajszeretet, az idegenek több vagy kevesebb megvetése, nemzeti büszkeség, a saját magunk felől való magas hit, a nagyság utáni aspiratiók, az önhízélgés szeretése, parancsolási hajlam, aristokratikus kevélység és szokások megvannak bennünk, ki fogná tagadni? Ezek megvannak többé kevésbé minden jóra valóbb népben, kivált a művelődés kezdetleges, alsó fokán.

Hogy keleti nép vagyunk, azt sem tagadhatjuk el. A heverés és tétlenség szeretésén, s a dőzsölés és kényelmesebb s tartósabb élvezetek utáni törekvésen kívül, onnan örököltük merész és élénk phantásiánkat, mely a csalálmok alkotásában kifáradhatatlan, azok létesülésében igen könnyen hisz, általában szeret me-rengeni vagy a múlton vagy a jövőn; s onnan örököltük még a keleti embernek kedvencz fátum-hitét, mely akár a megtörtént bajokért, akár a jövőendő teljesüléséért a fatumot hozza elő, azt teszi felelőssé, abban igen könnyen megnyugszik, s hamar abban

hagyván az önvádat vagy a töprengéseket, bizonyos irigylendő megnyugovással gondol arra, hogy a végzet ellene volt, s hogy ugyanaz a végzet majd megsegíti a jövőben, mert neki, mert e nemzetnek hivatása, végzete van. Egy jellemző adoma jut eszünkbe az utóbbi évekből, a mely azonban megtörtént. Magyarország legnagyobb költője találkozik Magyarországnak legnépszerűbb írójával, ki egyszersmind a magyar fajnak legspecifikusabb képviselője. „Miért nem dolgozol már valamit?” kérdé emez attól. „Nincs kedvem; különben is ti a ti politikátokkal tönkre teszitek azt a népet, a melyeknek számára írni érdemes volna.” — „Hagyd el, barátom! mi végzetszerű nép vagyunk, nem veszhetünk el.”

Az idegen, s különösen a nyugoti népfajokkal való érintkezés nem mondhatni, hogy valami sokat változtatott volna természetünkön, vagy hogy annak fejlődésére lényegesen befolyt. A magosabb műveltségű népfajok közül a német elemmel voltunk legtartósabb és legrégebb összeköttetésben, de sokkal nagyobb a két faj kedélye, hajlamai, gondolat- és érzelemvilága közt a különbség, semhogy az ránk jelentékenyebb hatással lehetett volna. Maga a politikai viszony, a melyben a német fajjal állottunk, csak azt eredményezte, hogy tőlök idegenkedjünk. Mégis, eszméik hatása alól nem vonhattuk ki egészen magunkat. A reformatiót onnan kaptuk; a bölcsészetet — a mi van — onnan hoztuk át; tudományosságunknak csaknem egész összegét vagy német forrásból, vagy német közvetítés folytán nyertük. Legkitűnőbb gondolkodóinkon tisztán kimutatható a német szellem befolyása; s a mai tudós nemzedék egy két kivétellel, s a nagyobb részben a tudósságra törekvő ifjabb nemzedék is, a nagy német tudósokat

és gondolkodókat vallja mesterének, és azokból táplálkozik. Német hírlapok és folyóiratok jelentékeny számban jönnek át hozzánk, s a nagy német költők műveinek olcsó kiadásai meglehetősen mennyiségben kelnek és olvastatnak közöttünk. Egy szóval, az annyiszor megtagadott és visszautasított német civilizációnak jelentékeny befolyása volt ránk, s e befolyástól való további félelem ma sem alap nélküli. De e befolyás inkább csak egyes osztályokon látszik meg, mint a nemzet zömén: a tudósok és gondolkodók osztályán leginkább, csak hogy ez az osztály az épen, mely szellemi súlyánál fogva legtöbbet nyom társadalmunkban.

A nagy, vegyes társadalmon egészben, sokkal inkább meglátszik egy másik faj vagy nemzet befolyása, a francziáé. A francia szellemnek megnyerni, hódítani vágyó és arra képes természetén kívül: sok van és volt magunkban is, a mi a francziák felé vonzott bennünket. A francia forradalom nagy eszméi, melyeknek hozzánk csak nevök jutott el, lelkesítettek és elragadtak bennünket; a harci dicsőség hiu sóvárgása, a fényes uralkodás, habár a nyomor árán is: szívünk és phantasiánk álmiai voltak, melyeket ott megtestesülve szemlélhetünk; politikai aspiratioink Franciaország felé utaltak bennünket, mint a honnan egyedül várhattuk álmaink teljesítését. Ehez járult a briliáns, csábítani és rontani tudó, s termékeny és ügyes Írókban gazdag francia irodalom, mely kifogyhatatlan gazdagságban szórta szét termékeit a világ piaczn; s éhez maga a divat, mely Párizsból kormányozá egész Európát, örökké újnak fölfedezése, megszépítve mindent a kecs, báj és elegancia formáival, s a szórakozás, gyönyör és élvezetek ezer neme, egész a mabillei kankanig, mely reprodukálva ott szemlélhető Pestnek néhány

leglátogatottabb mulató-helyén. Mind e fényes csábfegyverek meghódíták, elbűvölék a mívelődni csak most kezdő, utánzásra hajlandó, az újság ingerének ellenállni nem tudó, s élvezetre vágó társadalmat. S a míg a német szellem befolyását inkább a tudós világ mozdítá elő, addig a francia szellem terjesztésén részben a politikai sajtó, részben és főként az egész szépirodalom működött. Francia regények megszámlálhatatlan sokasága lón lefordítva, egész gyárilag, válogatás nélkül jó és rossz, s terjesztve különböző utakon, az ingerlőn, szörnyön, badaron és immoralison kapva kapó közönség közt. Francia színművek hoztattak színpadra nagy mennyiségben, a legtöbbször silány, ízléstelen és botrányos színművek, de a melyeknek megvolt az az érdekük, hogy Párizsban egy pár héten át tetszettek, vagy zajt ütöttek, s nálunk is tele színházat csináltak egy-két estén. A francia név bizonyos varázst nyert, bizonyos népszerűsége kapott a társadalom közép és felső rétegeinél. Lett légyen az eszme vagy haj ék, új tudományos munka vagy új ruhakelme: ha Párizsból jött, bizonyosan kelendőségre kapott nálunk. S azok az emberek, kik a francia társadalom és a francia irodalom eszméit terjeszték és szolgálták közöttünk, — nagy részben csupa üzérkedők, de sokan jó szándékú komoly emberek —, nem gondolták meg, hogy abban a társadalomban, abban a szellemben, melyet ők ajánlanak és ismertetnek: annyi a ledér, hitvány és megromlott elem (s bizony a romlottjából sokkal többet kaptunk mint a jóból); s hogy annak a nemzetnek legkitűnőbb írói, mint Laboulaye és About, meg annyian, oly sok kárhozthatni valót találtak, s annyi gúnynyal és keserűséggel támadtak meg társadalmuk egész szervezetében.

Így lön azután, hogy a francia befolyás hatása alatt kifejlett és meghonosodott közöttünk egy csomó ledérség, üresség, felületesség, a czifra és nagy szavakon való kapkodás, mindenhez értés, lehetőleg nagy láрма-ütés ott, a hol csendesen tenni kellene, s a komoly munkának és a megfontoló törekvésnek megvetése. Pedig fajunk természetében — a francia felé hajló könnyelműségen s a csillámló és üres után való kapkodáson kívül, van bizonyos nemesebb, önérzetesebb, komolyabb elem, mely soha sem fajulhat olyan túlzásokra — sem jóban sem roszban — mint a francia; mely ennek kicsapongó vagy nevetséges eccentricitásától szánakozva vagy megvetéssel fordul el; s a mely elemet mi legjobban szeretnénk az angol önérzetes komolyságával összehasonlítani. A könnyelműnek és komolynak, a ledérnek és az erkölcsileg nemesnek ezen vegyülete elég szerencsés, sok oldalú fejlődésre képes temperamentumot adna fajunknak, csak a két oldalt mindig egyaránt fejlesztenők, és soha ne engednők azt, — a mi épen most nálunk az eset, — hogy a könnyelmű oldal túlsúlyra fejljék a komoly fölött. Egy nemzet ép úgy neveltetik és nevelődik miként az egyén; jó és rossz behatások elfogadására mindkettő egyaránt képes; s különösen művelődni most kezdő, és magasabb műveltségű népektől körülvelt nemzetnél, mint a mienk, a dolog természetéből szükségképen következik, hogy folytonosan hatásokat, fejlődési irányzatokat fogad el, legyenek azok jók vagy rosszak. S ha már helyzetünknel fogva szükségképen idegen nemzetektől kell elfogadnunk műveltségi „formákat és elemeket: én valóságos áldásnak tartanám nemzetünkre nézve, ha az angol faj szelleme, művelődése lehetne az, a melyiktől kölcsönöznénk, a melyiktől legtöbbet kölcsönöznénk.

Mind az a mi egy nemzetben nagy és iránta tiszteletet költhet; a mi egy nemzetet alkalmassá tesz arra, hogy más népekre képzőleg hasson, az angolban megvan: legkifejlettebb politikai és egyéni szabadság, magas politikai míveltség, nagy vagyonság, az ipar és kereskedelem nagy mérvű virágzása, a tudományok minden ágának — s különösen a praktikus tudományokénak óriás fejlettsége; rendkívül gazdag, becses és nemes irányú szépirodalom, s az egész szellemnek bizonyos humanistikus, általános emberi, s a világfejlődés magaslatán álló színezete, a mely annyi józansággal és igazságszeretettel egy európai nemzetben sincs meg. S az, a mi fajunk és az angol nép szelleme közt rokon, az az önértetes komolyság, a melyre már főntebb céloztunk, s azon kívül a dolgok gyakorlati oldala iránt való bizonyos szeretet és erős érzék. A németeknek gazdag speculativ theoriáji soha sem fognak gyökeret verni a magyar földön; s a francia mindenhez érteni akaró, de mindentől keveset adó esprit ismét olyan fegyver, melyet mi sem elég ügyességgel, sem elég haszonnal nem tudunk forgatni, s a mi nekünk minden esetben kevés. Megragadni a létező érintkezési pontokat az angollal, és azokat lehetőleg tovább fejleszteni: ez volna szerintünk leghelyesebb feladata mivelődésünk irányzóinak. Igaz, hogy annak, miszerint mivelődésünk az angolokéval hozassék kapcsolatba, jelentékeny akadályai is vannak: az angol nép tőlünk távol eső, elszigetelt helyzetén, s nyelvének és intézményeinek e miatti kevésbé ismerésén kívül, az angol míveltségnek határtalanul magasabb volta a miénknél. Azonban itt is meg lehet találni a módozatot; s ha a közvetítők értelmesen járnak el, a kincsek roppant hazájából olyat választhatnak ki, a melynek mi is hasz-

nát tudjuk venni. Csak mindenek előtt azt tudjuk, hogy mit akarunk és mire törekszünk. S e szempontból indulva ki, mi minden jóra való angol könyvnek — tudományosnak úgy mint szépirodalminak — lefordíttatását valóságos nyereségnek tekintjük művelődésünkre nézve, s annál nagyobb nyereségnek, minél gazdagabban, és minél tervszerűbben történik ez a működés.

Fajunknak, s illetőleg műveltségünknek egy kiváló jellemvonását kell hogy még itt felemlítsük, azt nevezetesen, hogy a költészeti ér túlmívelve van bennünk, s mi vagyunk talán a legpoetikusabb népe Európának. Összes irodalmunkban is egyedül a költészet az, a mely valódi virágzást ért el, s helyet foglalhat az európai művelt irodalomban. De még inkább megvan ez a poétikus irány szellemünkben, gondolkodásunkban, egész életünkben. Igazán csupa poézis mindenünk. A mellett növünk fel, azt szívjuk be a levegővel, azzal táplálkozunk férfi korunkban, és azzal megyünk a sírba. Egy külön nemzetet tartunk, a melynek nincs egyéb dolga, minthogy minket ábrándjainkban elringasson, vagy jó kedvünk szilajságát előidézzék. Nóta mellett születünk, kedvencz nótánkat hűségesebben megőrizzük, mint politikai vagy gazdasági elveinket, s nótával megyünk a koporsóba is: valóban egy szép álmhoz hasonlít életünk, a melyből csak olykor-olykor ébredünk föl, de akkor igen keservesen. Az álmok, a költészet, az illúziók világában élünk, mint egy művelődni csak most kezdő nép, mely nem szívesen adja föl illúzióit. Ide vonatkozólag idézzük egy pár sorát Macaulaynak, nem azért mert ő monda, hanem mert az ott elmondottakat teljesen igazaknak tartjuk. „Azt hisszük, hogy a mint a művelődés előre halad, a költészet csaknem szükségképen hanyatlak. Nemzetek úgy, mint egyének először

észrevesznek valamit, és csak azután abstrahálnak. Az egyes képekről mennek által az általános ítéletekre. Innen van, hogy egy művelt társadalom szótára bölcsészeti, egy félművelt népe költői. Ezen változás az emberek nyelvében részint oka, s részint eredménye egy megfelelő változásnak értelmi működésük természetében, mely változás által a tudomány nyer, és a költészet veszít. Az általánosítás szükséges az ismeretek előhaladásához; s a részletezés elengedhetetlen a képzelet műveinél. Azon mértékben a mint az emberek többet tudnak és többet gondolkodnak, kevésbé nézik az egyéneket, és inkább az osztályokat. Ezért jobb elméleteket csinálnak s rosszabb költeményeket.

Talán senki nem lehet költő, sőt még nem élvezhet igazán költeményt sem, a lélek bizonyos betegsége nélkül, ha ugyan az, a mi annyi gyönyört ad, betegségnek nevezhető. Költészet alatt nem azt értjük mind, a mi versben van írva, hanem értjük a szavak használatának olyan módú művészetét, a mely illusiot képes teremteni a képzelődésben, azt a művészetet, mely ugyanazt eszközli szavak által, a mit a festő a színek által. Ezt eszközli a költő tébolya által (frenzy), a mely szép téboly ugyan, de mégis csak téboly. Az igazság kétségkívül lényeges a költészetben, de az az örülség igazsága. A következtetés helyes, de az alaptétel hamis. Miután az első feltételeket megadtuk, azután mindennek következetesnek kell lenni; de azok az első feltételek a hiszékenységnek olyan fokát követelik, a mely szinte az értelemnek részleges s rövid időre történő megzavarodásával jár együtt. Innen mindenek közt a gyermekek a legerősebb képzelődésűek, ők átadják magukat, tartózkodás nélkül minden illúsióknak. A társadalom félművelt állapotában az emberek is csak gyér-

mekek, az eszmék nagyobb változatosságával. S a társadalom ilyen állapotában találhatjuk a költői világnézetet a maga legmagasabb tökélyében. Egy mívelt társadalomban lehet sok értelem, sok tudomány, sok bölcsészet, bősége a helyes osztályozásnak és finom elemzésnek, bősége a szellemnek és ékesszóllásnak, sőt még a verseknek és jó verseknek is, de kevés költészet.”

Ím ebben az értelemben, csakhogy a költészetnek még szélesebb jelentést adva, neveztük mi fajunkat kiválón költői népnek, s állítjuk, hogy a költői világnézet, költői felfogás túlságosan nagy tért foglal el közöttünk. És ez szinte természetes, habár kárunkra van is. Szerencsétlen politikai viszonyaink okozták, hogy két három nemzedéken keresztül, a midőn épen erőnket kifejtteni, a jelent nagygyá tenni, a jövőt biztosítani lett volna feladatunk: a cselekvés és szabad fejlődés teréről leszorítva, a múltba mentünk vissza, abban éltünk. Esményítettük azt, a mi hátunk megett volt, s ez által az eszményítésre alkalmas vala; elringattuk magunkat a múltnak a phantázia által teremtett szép álmoképein, s lelkünkkel magunkat oda helyezve át, még egyszer hittük hogy nagyok vagyunk. Egész lelkünk onnan táplálkozott, de nem azért hogy ösztönt merítsen a jobb létrehozására, hanem azért hogy elkábuljon, megrészegüljön, és szebbnek lássa a jelent, mely a maga valóságában igazán sivár és kétségbeejtő volt. Nemzeti aspiratioink, keserűségünk, büszkeségünk, mind egy-egy ferde szökellésű növénynyé váltak, melyek a múltba visszafelé hajtván, ott teremtek csodás, kábító virágokat. S ha egyénre nézve annyira követelő a szabály, „hogy ha kezdet az eke szarvára veted, előre nézz, és feledd el a melyek hátad megett vannak”, a

melynek mellőzése mindig gyengeséget és bajt idéz elő: sokkal inkább áll ez a nemzetekre nézve. A múlton való, sokáig tartó, tétlen merengés rettenetesen megbozítja magát az elmaradásban, tehetetlenségben; és bizonyos betegség kifejlődésében. Az élet gyors aratás, a hol ki-ki annyit vág, a mennyit előremegy kaszájával. Megállapodásra, a tegnapon való gondolkodásra ott nincs idő. S az a betegség, a melyet a múlton való, szinte kizárólagos táplálkozásból örököltünk, az a poétikus világnézet, mely egész lelkünket fogva tartja, s gátul áll ép úgy a helyzet és a dolgok felismerésében, mint a helyes cselekvés megválasztásában. Egész lelki szervezetünk úgy alakult, hogy a dolgokat rendszeren inkább phantáziánk mint értelmünk által fogjuk fel és tekintjük. Tíz eset közül kilenczben az nyer kedvességet és elfogadtatást nálunk, a mi a képzelethez és a szívhez szól, a fölött, a mi csak az értelmet győzi meg. Jobb szeretjük azt a mi szép, mint a mi okos. Egész históriánk öntudatlanul meghamisított, kiszépitett poesise a múltnak, s haragszunk arra, ki a költészet mázát le akarja róla törölni, s nekünk az igazságot megmondani. Még a tudományok is csak annyiban hatnak ránk és bírnak előttünk érdekel, a mennyiben phantáziánkhoz tudnak szólani; azoknak nagy körvonalait és különös oldalait meghallgatjuk és megtartjuk, s az apró részletek tanulmányozását követelő kutatástól megborzadunk. Önmagunkról alkotott egész felfogásunk egy nagy ábránd, egy poétikus fictio. S bizonyos daczos makacssággal ragaszkodunk ezen egész poétikus világhoz, kárhoytatva azt, ki annak ellentmond, és azt hazugságnak nevezi, s megyünk előre, félig ébren, félig álomban, ezen talán szép, de vészes varázs hatása alatt. Olyanok vagyunk, mint az az ember, a

ki egyszer bánatában leitta magát, és folyvást ivott, s azóta soh' sem tudott, s most. már nem is akar ki-józanodni. Félig örökké mámoros, s magában azt tartja józanságnak.

De az ellenhatásnak valamikor fel kell ébredni, sőt talán már ébredőben van. Mint minden reakció, egyoldalú és sok rosszat magában rejtő ez is, de az egyensúly helyreállítása végett szükséges; mert az abnormális állapot túluralma tette szükségessé. S ha tapasztaljuk azt, hogy a fiatalabb nemzedék némely — épen legeszesebb és legmunkásabb — tagjainál, bizonyos cynismus kap lábra, mely a tisztelet és kegyeletről nem igen sokat akar hallani; hogy a mindent szétrontó és abszolváló kétely foglalja el a költői hit és lelkesedés helyét: ezt csak igen természetesnek találjuk a kiábrándulás után, s mint visszahatást a jobb felé szükségesnek tartjuk.

A másik még nagyobb arányú és szembetűnőbb reakció, a mennyiben a társadalom sokkal nagyobb tömegét foglalja magában, az az áramlat, melylyel az anyagi meggazdagodásnak neki rohantunk. Azért, mert itt kézzel foghatóbb és gyorsabb az előny, a haszon.

Poétikus világnézetünkkel is észrevettük, hogy a szegénység igen kényelmetlen, és hogy a vagyonnal sok boldogság jár. S most egész mohósággal neki estünk a vagyonszerzésnek és az anyagi meggazdagodásnak. Ez a jelszó, a melyet mindenki ért s a mely mindenkit érdekel. Nem merülhet fel olyan terv ezen a téren, melynek rögtön pártolói ne támadnának. Poétikus felfogásunk természetesen itt is megvan. Nekünk gyorsan kell, sok kell, minden kell. Hogy honnan és hogyan, azzal nem mindig vetünk számot. Kérünk, sürgetünk

és követelünk — sot teszünk is. S bogy eredménye ne volna, egyelőre legalább, azt nem állítjuk.

De bármennyire becsüljük is egyénben és nemzetben az anyagi jóllétet, s tartsuk azt mjlhatlanul szükségesnek a nemzet nagygyá lételéhez vagy mívelt-ségéhez: ez a rohamos, egyoldalú, minden egyebet kizáró áramlat a vagyonszerzés felé, lehetetlen hogy a gondolkodót meg ne döböntse. Egyoldalú fejlés soha sem eredményezhet jót, s legkevésbé az egyoldalú anyagi fejlés. S nálunk nincs semmi, a mi ez üzérkedési és minden áron gazdagodási rohamot ellensúlyozza. Mit eredményez ez? Hová jutunk így? Rosz hatását már most is érezzük. A míveletlen anyagiasság, mely minden társadalmi formák közt a legártalmasabb, összes nyomorával fenyeget bennünket a siker esetén. A társadalmi erkölcsiség sülyed, egymásban és a dolgokban való hitünk és bizalmunk vész. A humanistikusan eszmék és érzelmek veszőben vannak közöttünk, mert rolók senki sem gondoskodik. Nem érezzük magunkat kötelezve senki által, senki iránt. Éljen mindenki magának, úgy a hogy tud. A piszkos nyereségnek szaga a maga egész undorító voltában ömlik el közöttünk, és a telt zsacskókat egész öntetszéssel csörgetjük piacainkon — e nagy vásár piacán. Hogy a vagyon bírásával nobilis kötelességek teljesítése jár együtt: ki gondolna azzal? Csak szerezz, és szerezz, s ha száz annyid van újra szerezz, mert a szennyos nyereszkesedés zsákja telhetetlen. S e mellett élvezd az életet, de mint-hogy nem volt időd a nemes élvezetekre képesítned magad, élvezd a közönséges aljas módokon.

A társadalom alásülyesztésére alig van biztosabb mód, mint ez az egyoldalú anyagi meggazdagodás felé való törekvés, ha humanistikusan, bölcsészeti, kedélyne-

mesítő tanulmányok és befolyások nem társulnak vele. De ebből nálunk alig van valami. Az, a minek együtt kellene létezni, végzetes szétválásban van. A kik nemesen és nemesítőleg tudnák használni a vagyont, azok kezében nincs; s a kikenél van, vagy hitványul használják azt, vagy általában mit se gondolnak a társadalomra. Nagy jótevőknek, kik humanistikus intézményekre áldozzák feleslegüket; Maecenásoknak, kik a művészet és tudományok pártfogása által igyekeznek, ha nem jobbak is, legalább hasznosabbak vagy fényesebbek lenni a többieknél: nálunk semmi nyoma. Az még csak nem is ambíciója senkinek. S ez a dolog ha így megy, rettenetesen meg fogja magát bőszülni. S ki mívelődésünk ügyét szívéen hordja, s illetőleg a kiknek nyomatékos befolyásuk van e dolgok irányzásában: igyekezzenek ideje korán ellenhatásokról gondoskodni ez anyagi áramlattal szemközt; proklamálni, gyámolítani, buzdítani minden humanistikus törekvést; nemesebb, általánosabb míveltséget adni a növekvő nemzedéknek; kitüntetni és felemelni a tudományt és művészetet; a nemesnek és jónak minden jelentkező csíráját kifejteni a népben és az emberek nagy összességében: mert jaj ennek a nemzedéknek, ha célhoz ér azon az úton, a melyen annyi egyoldalúsággal és mohósággal megindult!

Mind e jobb irányú fejlesztésben nagyon elősegítőleg működhetnék, ha nem épen vezér-szerepet vihetne, az irodalom, ha t. i. irodalmunknak az a helyzete és szerepe volna, a mi a mívelt nemzetekének, s ha itt is a felfordultság, zavar és szegénység kiáltó jeleivel nem találkozoznánk. Eléggé ismert tény, hogy a politikai működés és hivatalok épen a legkitűnőbb tehetségek közül elvontak többeket az irodalmi működéstől, s

a közel múlt nagyjai közül többen elhaltak vagy hallgatnak, s a *dii minor um gentium* gazdálkodnak, még pedig rettenetesen. Ugyanaz az anarchia, cél és irány nélküli működés, üzérkedés, pajtáskodás uralkodik irodalmunkban is, a mi társadalmi életünkben. Sekélyesség, felületesség, a napi érdekeknek és a közönség szélejeinek való hódolás, pusztá kenyerkereset, vegyülve itt-ott az orozátlan követelésnek bizonyos hangjával, s elvétve is alig jelentkezővén egy-egy komolyabb hang: ezek azon vonások, melyek napi irodalmunk képét alkotják. Éhez járul az erőkbén való nagy szegénység, a nemesebb ambíciók hiánya, s a teljes kritikátlanság, mely szükségképen a rosznak és közepesnek nagy sarjadását mozdítja elő. Mindenki ír azt a mi eszébe jut, senkire és semmire nem ügyelve, csak legfeljebb arra, hogy napi keleté legyen; van dicséret és gyalázat jobbra balra, a pajtáság és érdekek szerint, a melyekre senki sem ád semmit, mert tudja hogy értéktelenek.

Az igazi komolyság és nemesség, a tartalmi súly, az a magasabb törekvés, mely az üzérkedés zajában nem mára, hanem jövődökre akar dolgozni és teremteni, s hatásában többre igyekszik az egy napi mulattatásnál vagy a hirtelen felkapásnál: ezek veszendöbe indultak irodalmunkban. Egyetlen magasabb színvonalon álló szépirodalmi lapunk nincs; egy komoly kritikai lapot nem tudunk teremteni vagy fentartani, részint a dolgozó erök hiánya, részint az érdeklödés és szükségérzet hiánya miatt a közönségben; egyetlen komolyabb tudományos szemlének, mely a külföld míveltségét igyekezett nálunk közvetíteni s folytonosan megismertetni bennünket a mívelt európai szellem mozgalmaival és termékeivel: részvét hiányában szégyenünkre megszűnt.

Mind ezen állapotok vádja alól nem lehet a magyar közönséget felmenteni. Az irodalom még nem lett önállóvá, az irodalom-pártolás, s illetőleg az irodalmi művek élvezete és fogyasztása nem lett élet-szükséggé nálunk. Még mindig abban a primitív állapotban vagyunk, hogy az irodalmat félig fényűzési cikknek tekintjük, a mely nélkül az ember igen nagyon boldog lehet, s rábízzuk magára, hogy éljen meg a hogy tud. Ha egy politikai hírlapunk van, a mely a napi újdonságokról, hazai és külföldi politikai eseményekről tudósít: ez szellemünk minden szomjúhozását kielégíti. Az irodalom pártolását még mindig úgy kell a közönségnek szívére kötni, mint nemzeti kötelességet — ép úgy mint a gyermeket fenyegetni kell, hogy tanuljon — a helyett hogy a közönség maga érezné annak igen nagy szükségét. Még mindig a közönség érzi magát patronusnak az íróval szemben, a kit ő kegyesen pártfogol: a helyett hogy boldognak és büszkének érezné magát arra, hogy egy nagy írója van, ki lelki kincseit pazaron megosztja vele, s örülni, lelkesedni, nemesen érezni megtanítja. Valóban szinte szégyenletes az a mód, a melylyel a kiadók még legkitűnőbb íróink műveit is a közönségnek mintegy komendálni kénytelenek, hogy vegyék meg azt a mi értékében megfizethetetlen. Petőfi még csak elmondhatta a színészet állapotára vonatkozólag a kölcsönös szemrehányást:

„Pártolj közönség, aztán haladunk”

„Haladj színészet, aztán pártolunk’

de az irodalomra alkalmazva ez sem áll, mert nálunk még a legkitűnőbb íróknak, kik egy gazdag virágzási korszak legszebb gyümölcseit teremték meg, s a kikre méltán büszkék lehetnénk, egy Aranyinak, Tompának,

Keménynek, Eötvösnek sincs keletök. Másutt az ilyen íróknak műveiből, — miután az első drágább kiadások elfogytak, olcsó népi kiadások kerengnek a nagy közönség kezén ezer meg ezer példányban: nálunk az első kiadás is alig kel el. Hát a kisebb, középszerű íróknak — mert nagy tehetségek mindig csak egy nagy számú középszerűség közül és azok vállain emelkedhetnek fel — hogyan legyen állandó közönségük?

Egy szóval, az íráság nálunk még nem lehet életmód; sem kenyeret, sem elég tisztességet nem ad. S ennek folytán csak az lesz kizárólag íróvá, kinek semmi más életmódja nincs, s mihelyt egyéb kenyérgeregetet kap, ott hagyja az irodalmi pályát, s azt legfeljebb csak dilettánsként vagy lelki szükségből űzi néhanéha. S mind ennek eredménye az írói osztály sülyedése, egy felől saját, másfelől a közönség szemében. Az írói proletariátus rendkívüli elszaporodása, megvesztegethetőség, önelárusítás. Az író nem élhetvén másképp, eladja tollát egyeseknek vagy pártoknak; dolgozik megrendelésre mint az iparos, mert ha saját lelkének és meggyőződésének eszméin dolgoznék, a mellett éhen halhatna meg. Egy szóval, az írói osztály nem független, s nem is követ el semmit saját erkölcsi értékének emelésére. Szolgája vagy a nagy közönségnek vagy a pártoknak, s mindkét esetben hízeleg. Nem irányoz és vezet, mint egy magasabb erkölcsiségű tisztább ítéletű testület, hanem leszállva a tömeg vagy pártok kívánataihoz, azokat szolgálja mint cseléd. S az az egy két független írónk a ki van, jó részt távol tartja magát a napi irodalomtól, s a mennyiben felszóllal itt-ott, szava elvész a vásári zajban, hol oly sok hang az, mely őt túl kiáltja.

A rendes és biztos olvasó-közönség hiánya egy más bajt is túlságosan kifejtett nálunk, mely szinte rettenetes nyűg az irodalom nyakán: a könyvkiadók túlságos hatalmát az íróval szemben. Nem az a baj, hogy az írótól potom áron veszik meg igen sokszor a munkát, s az irodalmat így kizsákmányolván, abból ők meggazdagodnak, míg az író szegény marad. Nagyobb baj az, hogy ők irányozzák nagy részt a legtöbb közönségre számító irodalmat, kiadványaikkal. Miután az író nem számíthat biztosan közönségre, jó formán semmiben, mielőtt a dolgozáshoz fogna, azt nézi, lesz-e kiadója, s a kiadó tetszésétől függ, hogy a munkát meg fogja-e írni vagy nem! Sőt a legtöbbször ez sem történik, hanem a kiadó maga kiválaszt valamely tárgyat, vagy idegen munkát a melyekről gondolja hogy közönséget- fog vele, s azután keres ahoz író, ki a munkát napszámban megtegye. A könyvkiadók bizonyos Maecenás-félékké nőttek ki magokat köztünk, s több kevesebb haszonnal és szerencsével e szerepet gyakorolják is. Természetes dolog, hogy ily körülmények közt önálló, független, gazdag irodalmi életről és fejlődésről nem lehet szó. Szabad véleménynyilvánítás, pártok képződése az irodalomban, elvek és törekvések alapján, s nemes harcz e pártok között; megvitatása minden, véleménynek, társadalmi és irodalmi bajainknak, a közmívelődés és közerkölcsiség kérdéseinek: mindezek a jövő álomképei. Most? Kinek? Hogyan?

Bizonyára ki fogja vívni a mi irodalmunk is a maga függetlenségét, s élni fog benső tartalmi ereje által, nyugodva a közszükség érzetén, s hatalom gyanánt szerepelve. De a míg a nagy közönségnek

csak annyi szüksége lesz az irodalomra mint most; a míg a könyvkiadók annyira fontos és irányadó befolyást gyakorolnak irodalmunkra mint most: addig semmi esetre sem. És addig nem is fog irodalmunk sem erkölcsi súlyt, sem tartalmi gazdagságot nyerni.

VII. Jókai.

Elég nagy név nálunk arra nézve, hogy egy fejezetnek elején álljon. Elég nagy már csupán hatásánál fogva is, melyben jó és rossz, nemzeti erény és nemzeti bűn, magasztalendő és kárhoztatandó annyira vegyülve vannak: hogy a bírálónak nehéz feladat azokat egymástól elválasztani. Alig van név, melynek fel-
említése annyi szeretetet, hálát, édes felmelegülést, s annyi bosszankodást, kedvetlenséget, haragot költene fel bennünk, mint Jókaié. Egy jövő nemzedék tagja alig fogja érteni az érzelmet, a hatást, melyet ama név gyakorolt minden szívre e mi nemzedékünkben. De mi, kik nem csak a fényes tehetség elfajulását, s a nagy hatalom rontó erejének kifejlődését értük meg, hanem az ő hatásának legjobb része alatt nőttünk fel, az ő merész álmaiból, hinni és szeretni végtelenül tudó lel-
kének büvitalából táplálkozva: értjük, mert mi magunk érezzük a varázst, mely e nevet körül fogja, a kelle-
metlen érzést, melylyel a fenyegetni kezdő bálvány cultusát megtamadjuk.

Jókai műzsájának lényege a „Hétköznapiok” meg-
jelentétől a „Fekete gyémántok” complete kiadásáig

nem változott. Amott, a kiömölni készülő és utakat szaggató ifjú erő kibuzdulásában, a kifejlett író minden erényének és minden hibájának magvával már találkozunk, csakhogy a kitörő erő merészebb, csodásabb, ferdebb szokelléseket csinál, mint később, a midőn már egy bizonyos irányú járást megszokott, s azt nagyobb arányossággal, de nem kevesebb túlzással teszi. Emitt a megszokott és megszeretett jó oldalokból szintén van, bár túlságosan elborítva egy elkényeztetett írónak hibáival, a ki meg van győződve arról, hogy ő bármit ír, az kedves lesz és olvastatni fog, s ezen hitével egész a neveltségessé léteig visszaél. Ha pusztán aesztetikai szempontból bírálnánk, azt mondanók, hogy Jókai legjobb művei pályája derekára esnek, úgy számítva, hogy e derekat már meghaladta. Azonban az aesztetikai kérdéseknek komoly, erkölcsi jelentőségük van; az sohasem csupán aesztetikai kérdés, hogy jó munkát ír-e valamely író vagy nem; az a társadalom erkölcsi állapotát érinti, s minél olvasottabb az az író, annál inkább. Az nem lehet csupán az ízlés kérdése, hogy egy egész nemzedék kinek az eszméin lelkesül leginkább, kinek az érzelmeit szívja be, kinek alakjait választja magának eszményképül, azoknak tetteit követendő például, minő vágyakat, törekvéseket tűz ki magának, egy szóval egész lelki világát kiből táplálja és népesíti meg. S így, a míg egyfelől az író kifejezője saját kora eszméinek, törekvéseinek és lelki világának, ugyanakkor, saját egyéniségéből is adván hozzá, azt irányozza, vezeti, jóra vagy rosszra, a minő saját tartalma. S Jókait egy felől a viszonyok, más felől tehetségének természete olyan álláspontra helyezték, a honnat az emberekre való hatás szokatlanul nagy volt, s a mely álláspont nagy felelősséggel is jár. Érezte-e

Jókai mindig e felelősséget, vagy nem, azt nem akarjuk eldönteni; de hogy az rajta van, az kétségtelen.

A mint mondók, Jókai tehetségének természete, elég bosszú pályája alatt lényegileg nem változott; egyik másik művében az előnyök vagy a hibák társúlyban lehettek, de mindenikben ott volt mind a kettő. Es mégis, a míg pályájának egyik felével nagy és sok hasznot tett, s hálára kötelezte maga iránt a nemzetet: addig működésének másik fele határozottan ártalmunkra van, s lehetetlen hogy azt minden mélyebb gondolkodó ne kárhoztassa. Hatásának ez ellentétes volta a különböző állapotokban és viszonyokban rejlik. A mi egy ideig hasznos volt, az hosszú folyamában ártalmassá lett. Ugyanazok a tulajdonok, a melyek egy időben tiszteltté és szeretetté tették Jókai nevét, fordultak ellene és vádolták be őt a jobbak előtt. Egyik idő a másiknak ellensége; és ritka eset az, a midőn ezt hosszan és nagyban szereplők még életükben meg nem érzik.

Nem aesthetikai elvek fejtegetéséről, részletek bírálatáról, apróságokról akarunk szólni. Jókai nagyban való hatásával van csak dolgunk, s annak hasznos és káros eredményeivel. S az, a mi szerintünk Jókainak legnagyobb erénye és legnagyobb bűne egyzersmind, egykor amazt érezve inkább s most ez utóbbit: az a rendkívül merész, csodálatos, lebűvölő idealizmus, melyet alakjainak festésében és elbeszéléseinek meséjében kifejt. Az a sem életre, sem igazságra, sem az ész tagadására nem tekintő merész hazugság: mely a gyenge ember szívét és képzelődését bűvös karjaival megragadja, felviszi őt egy ismeretlen, csodás világba, mely az író hitén épült, s a boldogságot az életen kívül kereső ezrek hitén áll fenn, s a melyben minden tündérszerű, jó, nemes és csodálatosan igaz.

Ott minden bizonyos bűvös hatás alatt áll, melynek titkát nem értjük, de édes gyönyörrel átadjuk magunkat neki. Soha sem tudjuk, hogy mi fog történni a következő pillanatban, a mint rögtön elfelejtjük a mi az előzőben történt, mert e bűvös világban nincs az események közt belső összefüggés, de azért teljes biztossággal megyünk tovább, mert tudjuk, hogy ott a jó embernek baja nem eshetik, s csak a rosszak bűnhődnek rettenetesen. A bűvész visz bennünket ingó talajon, felhők fölött, mélységes sötétségben, olykor megremítve vagy megkaczagtatva, a míg egyszerre kiderül minden, s akkor az utolsó lapnál elereszti kezünket, s mi olyan formát érezzük, mintha valami különös álmóból ébredtünk volna fel, némi fő- vagy igen gyakran szív-fájjással.

Az a mit elhitéstésnek, persvasiónak nevezünk, ki-tűnően megvan Jókaiban. Akárminő szörny dolgokat vagy képtelenségeket beszél el, érdekessé tudja azokat tenni az elmondás által, úgy hogy figyelmünk oda tapad az eseményhez, a sorhoz, a betűhöz, és együtt kúszik azokkal mint a szeder indája vagy a folyondár a tárgyon, a melyet megfog. Félig öntudatosan engedjük át magunkat a hatásnak, az elbolondíttatásnak, mert érezzük, hogy van benne valami a mi jól esik; s míg szemeink a lapon nyugosznak, míg benne vagyunk a bűvös körben: addig megengedünk mindent, nem kételkedünk, nem makacskodunk, nem lázadunk fel sehol, hanem hagyjuk magunkat szelíden, mosolyogva vezetetni; ha csak nem egyenesen a bíráló szemével olvasunk, de a mikor elejétől végig mindenütt látjuk a csalást, s bosszankodunk és kaczagunk a bűvészen, kinek hatalma nincs fölöttünk.

Alakjainak általában nem sok eszük van. Még a kik okosok gyanánt szerepelnek is, csak ott, abban a körben, abban a világban okos emberek; az ember érzi rajtuk, hogy a reális életben meg se tudnának megszanni, nem hogy szerepelnének. A legkikeresettebb gonosztevő, a melyet Jókai fest, nem tud bennünket megijeszteni; nem tudja velünk elhitetni, hogy ő félelmes és igazán gonosz; nem úgy mint Dickensnek félelmes, rossz emberei, — a ki bár szinte túloz, de mindig a valódi, lélektani vonásokat túlozza, teszi élesembekké — s a kinek ilyen alakjai a szó szoros értelmében rettegető hatást gyakorolnak ránk, a hideg fut át tagjainkon, mikor a tevéshöz készülnek, mert érezzük, hogy ez emberek cselekvésében vészes ártalom van. Jókai gonoszait bizonyos szánó humoros mosollyal tekintjük, mint a népmesékben az ördögöt, kit a szegény ember folytonosan rászéd és felültet, mert érezzük, hogy nincs nekik elég eszök arra, hogy igazán gonoszok legyenek. Azután, a mi valamennyi alakjának egyik fő jellemvonása, hogy azok mindenre képesek. Előttök nincs sem physikai sem erkölcsi lehetlenség; értelmi, vagy erkölcsi, vagy physikai korlátok és gyengeségek köthetik a gyarló föld fiát; Jókai világában ilyenek nem léteznek; ott mindenki képes jóra, rosszra, csodásra minden pillanatban; óriás önfeláldozásokat, nagy, megdöbbenő elhatározásokat vihet véghez minden küzdés és benső harcz nélkül; minden nagyon könnyen megy; a képességek és erények olyan mennyiség-e van felhalmozva egy-egy alakra, a mely elég volna húsz derék embernek megosztva, a közönséges életben. Épen azért azok az általános vonalak és korlátok, melyeket ép úgy az életben mint a képzeletben alkotunk ma-

gunknak a lélektan alapján a jellemekről és személyekről, s a melyek nagyjából következtetni hagynak bennünket az illető egyén cselekvésére a jövőben, hogy minden viszonyok közt körülbelől mire képesek, és hogyan fognának cselekedni; a melyek egy szóval a jellemek körvonalait alkotják, a mik nélkül azokat képzelni sem bírjuk: itt teljesen elenyésznek. Nem várunk semmit egyik alaktól sem, de készen vagyunk mindenre, és nem lep meg bennünket semmi. Kivétetett talpunk alól a föld, a melyen ítéletünkben megállhatnánk, s lebegünk és bámulunk a levegő égben. Egy szóval, a valódiság teljesen hiányzik Jókai minden személyéből. Az nem alak, nem egyén, hanem phantom. Egyetlen lélektani igaz vonás a jellemzésben, mely több volna egy humoros ötletnél, s mely éreztetné velünk, hogy itt hozzánk hasonló egyénnel van dolgunk; egyetlen valódi emberi indok a cselekvésben, mely bennünket igazán megragadna: nincs sehol. Regényeinek legszebb részeit képezik azok a helyek, a hol jeleneteket ír le, melyeknek maga is tanúja volt; a hol saját alanyi érzelmeit festi, a mikor megindít, mert ő maga is meg volt indulva. A tárgyilagos elbeszélő nála azt sehol sem eszközli.

Átalában mi nem ismerünk írókat, a kinek minden alakja lényegében annyira egy szabású, annyira alanyi, annyira ő maga volna, mint Jókainál. Többékevésbé ez minden írónál így van; saját egyéniségéből az ember soha sem kelhet ki annyira, hogy egészen tárgyilagossá váljék; a világot mindig saját egyéni szemüvegén keresztül tekinti, és minden alakját saját gondolat- és érzelem-világából teremti meg. De azért Thackeraytól Jókaiig roppant távolság van ezen alanyiségben. S minél erősebb ítélet, élesebben bonczoló

szem, és többoldalúlag kiképzett kedély a tulajdona valamely írónak: annál képesebb az tárgyilagossá válni. Jókainak minden alakja, — férfi és nő, hős és cselészövő, nagy tekintélyű tudós és együgyű ispán, — mind olyan közeli testvérek, oly kevés változatát tüntetik fel az emberi jellemnek, annyira egy bélyegűek: hogy az ember csodálkozik: hogyan kezet nem fognak valamennyien a darab végén, mint egy testnek és léleknek részei. Valamennyi alakon bizonyos szelíd humor és jószívűség ömlik el, az Ítélet nagy gyengeségével párosulva. S azonkívül bizonyos eszményi nemesség, de a mely nem az életben, a tapasztalások és szenvedések közt megedzett és kipróbált szívnek nemessége: hanem a phantáziáé, az érzése csupán, az ifjú koré, a mely még mindent lehetőnek hisz, és nem kételkedik semmiben. S éhez járul az a merész, követelő idealizmus, a melyről föntebb szólottunk; az eszményi jónak és igaznak az az égő cultusa, mely azok örök diadalát hirdeti az élet ezer bajaival és bukásai-val szemben.

Mindezek a tulajdonok — volt idő, midőn hasznossá, nemzetileg hasznossá tévék Jókait. A kétségbeesés és tétlenség idejében, mely szükségképen magával hordja a sülyedést és elaljasodást: igen jó volt az ő nemes, megittasító, elkábító idealizmusán táplálkozni. A midőn magában az életben sivár, kétségbeejtő és kietlen volt minden: jó volt és jól esett az ő ideális világába menekülni, hogy ott táplálkozást nyerjen a hit, a nemesség, az eszmény, melyet az élet kiirtással fenyegetett. A midőn a nemzet munkában megöszült napszámosai nem az aratási víg ünnepélyen, a siker koszorúját mutatva intek és lelkesíték munkára az ifjú nemzedéket, hanem a legázolt és felégetett mezőn köny-

nyes szemmel, eltakart arczczal bujkáltak, gondolkodva azon, hogyan lehessen felejteni és meghalni; szerencse hogy volt egy írója a nemzetnek, ki a vezér és tanító nélkül maradt ifjú nemzedék számára egy egész új világot teremtett, mely tagadása volt az élet kietlen sivárságának, s a melyben ezek lelköknek tápot találva, hinni kezdek, hogy érdemes élni és dolgozni. A mikor le voltunk verve, kigúnyolva, meggyalázva, jól esett vele együtt érezni nemes voltunkat; a midőn a legegyszerűbb igazságtól és törvénytől kezdve, a nemzet életébe és vérébe ment alkotmányos jogokig, minden igazságot széttapodva láttunk és éreztünk naponként: jól esett, emelőleg és buzdítólag hatott egy lebűvülő profetia alakjában hallani és látni az ő eszményi igazságszolgáltatását, látni hogy az erény és jószág mindig jutalmat nyer, a jog mindig diadalmaskodik, a gonosz mindig megbüntettetik. S a miben Jókainak az ifjúságra nézve kiváló ereje volt, hogy senki azt úgy éreztetni, senki az abban való hitet úgy fölkelteni nem tudá mint ő. És végül érdeme volt az, hogy a forradalom után, a bénultság és sivár közönyösség korszakában, egy írónk művei sem hatottak annyit arra, hogy ez a bénult test, a nemzet, újra érezni tudjon: hogy a nagy közönség újra olvasson, érdeklődjék, reméljen és higyen: mint Jókaiéi.

A nemzet előbb kíváncsisággal, azután mohó gyönyörrel kapta a műveket, melyeknek; csodás tündér világában elmerenghetett, búsulhatott, s melyeknek bohóságain szívéből kikaczaghatta magát, a midőn magában az életben minden olyan szomorú és fagyasztó volt. Az ifjúság megtalálta bennök mindazt, a mit az életben hiában keresett, mindazt a mi az ifjú szívéhez és phantasiájához szól. Főként e művekből táplálkozva

nőtt fel egy egész generatio, s csoda-e, ha az édes táplálékért hálás az adó iránt, erősebben hálás mint a hogy javára válnék?

A táplálék igen édes volt, s azok a kik használtak, drágán fizettek meg érte. A jó tulajdonoknak rossz oldalaik is csakhamar kezdettek kifejlenni, s éreztetni magukat, s hova tovább, annál veszélyesebben. Az élet előállott, és kezdette megbőszülni magát az eltagadásért. Az idealizálás mindig megboszulja magát, s minél erősebben elszakad az élettől, annál inkább. S az olyan idealizmus mint Jókaié, mely teljesen szakított azzal, melynek nem volt egyetlen támaszpontja a való életben, az élő, reális emberek jellemében: sokáig nem tarthatá magát, hogy visszahatást ne költson. S az alatt az idők is változtak; a viszonyok javulni kezdettek; az élet újra megmozdult a nemzetben, s egy roppant nehéz probléma alakjában követelte, hogy megfejtsék és kitisztáztassák. Vissza kellett ismét térnünk oda, a honnan önként száműztük magunkat, a való viszonyok közé, s vissza egész lélekkel. Az ábrándoktól, illúzióktól, phantastikus idealizmustól való őrizkedésre soha sem volt több okunk, mint akkor, mint most. A viszonyok, melyek Jókai működését első helyen hasznossá tevék, (s a melyek nélkül ő bizonyosan mássá lett volna), megszűntek, s minden további lépés abban az irányban egyenesen vesztünkre vált. De a varázsital hatásától oly könnyen, oly egyszerre megszabadulni nem lehet. A tévelygésnek, az álmodozásnak, az édes ábrándoknak meg kellett fizetni árát, s mi azt fizetjük most elég keservesen. A bűvész működésének rossz hatása egész teljességében érezteti magát.

Főntebb már említők, hogy Jókai, valami csodásan gyermeketeg hittet, a gyermek-értelműeknél óriás

illúziókat képes támasztani. Ez erénye vált legnagyobb hibájává. Mind az egyénekben, mind a nemzet nagy tömegében óriásilag kifejtette és megnövelé az illúziókat, melyeket az élet nem vált be, nem válthat be, hanem kicsúfol és tönkre tesz minden lépten nyomon. E miatt nem tudjuk beletalálni magunkat a való életbe és tántorgunk ott mint a félmámoros ember. Oly magasra felvitt bennünket képzeletben, hogy az alacsony helyet, a melyen tényleg állunk, nem akarjuk ismerni magunkénak. Oly nagygyá tett bennünket saját phantáziánk előtt, hogy nem akarjuk hinni gyarló, közönséges, kicsiny voltunkat, s ez által még kisebbekké válunk. Az élet első szabályát, az önismeretet szinte lehetlenné tévé, az értelem és ítélet tagadása által műveiben.

Jókai feledé azt, hogy a fiatal lélek úgy is tele van idealismussal, s azt nem kell felettébb szítani, nem olyan fokig, hogy az lázzá legyen és betegséget produkáljon. Feledé azt, hogy a túlságos nemesség ép úgy megboszulja magát az egyénen, mint a túlságos hitványosság. Csalódást támaszt, s visszahatást szül, mint minden egyoldalúság, s e visszahatás által az egyén igen könnyen a másik végletbe esik. Tönkre teszi őt, élhetetlenné, világfájdalmassá, követelővé vagy misantroppá — egy szóval félszeg lénynyé. A gyengeséget rendkívül fokozza azokban, a kik szeretettel olvassák; valami idétlen, ábrándos gyengeséget a nőknél, s léha, könnyelmű, mindenben megnyugvó gyengeséget az ifjakinál. Elhíveti az emberekkel, miszerint arra, hogy valaki jó, derék vagy nagy legyen, csak bizonyos szívjóság s egy kis szeszély vagy akarat kívántatik, s egyszerre megvan, s hogy az nem nehéz és kínos önküzdelmek, napról napra, éjről éjre menő törekvések és lelki harcok munkája. Regényeinek alakjai közt egyetlen de-

rék, igazi munkás lény sincs, a ki küzdene, hogy nagygyá legyen, akadályokat törne le fáradtsággal és kínal, s a ki midőn áldozatot hoz, éreztetné velünk, hogy az igazi áldozat. Egy szóval, nincs élő lény köztök, a kit ismernénk és becsülnénk mint közülünk valót.

S ezekkel együtt előállott egy még nagyobb baj az olvasni szokott nagy közönségnél. Tönkre tette ízlését és élvező képességét egy egész generációnak. Olyan táplálékkal tartotta őket, mely most más egészségesebb és jobb táplálék élvezetét lehetlenné teszi. Ez az oka azon szomorú és félszeg állapotnak, hogy csak a mit Jókai ír, annak van biztos kelendőse, s egyéb semmi sem kell. E részben hasonlít fihoz az orvoshoz, ki betegeit az egyetlen ópiummal tartja, s azt különböző alakban rendkívül ügyesen tudja nekik beadni. Azok élvezik a bűvös gyógyszert, de minden egyes bevétel után romlottabb a gyomor és az idegrendszer, s az elpusztulás bizonyos. És ugyanazon oknál fogva a gyengébb, kevésbé izgató, bár üdítőbb és hasznosabb orvosságot, sőt magát az élethez és erősödéshez szükséges táplálékot is az így elrontott gyomor nem veszi be. Képet használtunk, de csupán ez a kép fejezi ki elég világosan a rossz utóhatást, melyet Jókai, regényeivel, a magyar közönség többségének lelkületére gyakorolt. Még összes írói működése leghasznosabb részének tartjuk, — a melyben legkevesebb az ártó elem, és legtöbb az állandóan fönmaradó jó — az „Üstökös”, szerkesztését. Nem a mostani „Üstökös”-ét, a mely csupán csak üzlet, hanem a régiebbét, a mikor még maga is adott rá valamit. Összegyűjteni, az elveszéstől megóvni, s egy állandó közlöny által tovább fejteni — a mely közlönynek azonban, fájdalom! ő volt folyvást egyetlen jó munkatársa — a magyar faj kedélyében,

lelkületében meglevő, és nyilatkozásra kelt tréfás, humoros elemet; kibányászni és felmutatni a nemzet lelkének egy olyan oldalát, mely eddig félig sem volt ismerve, s a melyben az életnek egy nevezetes és magas fejlettségű része nyilatkozik: ez a szolgálat, melyet az „Üstökös” a jövőnek tett. S a midőn Jókai kezdé tanítani a nemzetet arra, hogy a nyomorúságok és fél-szegségeken hogyan győzedelmeskedjék az ember, az által hogy rajtok félig fájó félig édes humorral kaczag; megnyugszik és mégis protestál; legyőzött és mégis győző, mert mosolyogni tud; a midőn hetenként egyszer az olvasók ezreinek szerzett addig nem ismert édes, jól eső örömet és vidám kacaját: azért a jelen nemzedék hálája jutott neki. Az angol Punch nemcsak hatodik nagy hatalom, hanem temérdek boldogságnak és gyönyörnek állandó forrása az angol közönségben, s olyan társadalmi tényező, a melynek hiányát az egész angol olvasó közönség nagyon megérzené. Nem mondjuk, hogy az „Üstökös” akármikor is ilyen magas mértéket megütött volna, de voltak évei, a mikor helyet töltött be nálunk, s a mi viszonyaink között lehetett volna is belőle fontosabb és többet érő dolog, ha Jókai annyi üzletbe nem kap egyszerre, s ezt a lapját épen üzleti czikkeinek legutolsójává nem teszi.

Jókairól szólván, lehetetlen benne a politikusról is meg nem emlékeznünk, annyival inkább, mert erről az oldalról érte újabb időben legtöbb támadás, és szerrintünk igazságtalanul. Nem mintha mi Jókait értelmes politikusnak tartanok, de mert politikai működése — értjük a hírlapi működést — korántsem oly veszélyes mint regényeinek hatása. Általában nem tartjuk őt veszélyes politikusnak; nincs elég komoly meggyőződése és elég éles esze hozzá. Politikai czikkeiben ugyanaz

a gyermekes naiv ítélet és hit, az az erős phantazia, a különös és képtelen combinatiók és összeállítások keresése nyilatkozik, a mi regényeiben. Tökéletesen az a politikus komolynak szánt nagy lapjában, mint a mi a Csizmadiában vagy Zebulonban; csakhogy emitt humorosan mondja el nézeteit, s ez által bennünket gyönyörködtet, néha megindít; amott komoly és pathetikus akar lenni, s az által lesz nevetségessé vagy bozantóvá.

Jókai politikai cikkeit eléggé ismeri közönségünk: elégszer megmosolyogták egyes botlásait, csodás combinatiót, különös föltevéseit. Mi csupán két példát idézünk a legközelebb lefolyt porosz-francia háború alatt megjelent vezércikkeiből, bizonyításul annak, hogy milyen politikai bölcseséggel tartja Jókai lapjának olvasóit. Az egyik cikkben szánandóan siralmas komolysággal panaszkodik azon, hogy ha már a két hadakozó nemzet diplomatái s az értelmetlen tömeg mindent elkövetnek egymás gyalázására, s a nemzetiségi gyűlölet szítására: legalább a nemzet legkitűnőbb fiai mindkét félről, az írók és költők, lennének igazságosak egymás iránt, a másik fél erényei és nagysága iránt, s ne vegyülnének a nemzet egyetemes gyalázó kiáltása közé, hanem emelnék fel szavukat az ellen. Igen szép és poétikus kívánság, de egy gyermek naiv értelme kívántatik hozzá, hogy be ne lássa ennek lélektani lehetetlenségét. Mintha a költő nem csupán csak abban különböznék a többi emberektől, hogy azoknak vágyait, törekvéseit, szenvedélyeit és haragját erősebben érzi mint azok, s annak kifejezést is tud adni? S mintha a küzdés ideje alatt, a míg az tart, megengedhető volna akár politikai akár nemzetiségi szempontból egyetlen renitens hang, mely a szenvedély erejét gyengí-

tené, s különösen attól, kinek szava befolyásos és hatással van. Ez a költőtől egyenesen hazaárulás volna; ha szól, csak a többség, a nemzet hangján szólhat, másként hallgasson. Hiszen ha az emberek mindig méltányosak volnának egymás iránt, soha nem történék semminemű összeütközés az egyének közt, soha nem volna háború sem. De ha egyszer az összeütközés előállott egyének és népek között, a méltányosság azonnal meg kell szűnnie, mert az a küzdő erőt gyöngíti. Ha egyszer a harcnak vége, akkor majd bekövetkezik az lassanként, de nem előbb. Kérdehetnők Jókaitól, hogy ezen elv szerint, a 48-49-iki liarczok alatt miért nem irt ő méltányos költeményeket vagy cikkeket az alvidéki szerbek vagy Windischgrätz seregének dicsőítésére? Pedig azokban is volt és van elég méltánylandó oldal, ha stricte igazságos akart volna lenni.

A másik hosszú vezércikk ezzel a szépen hangzó paradoxonnal kezdődik, hogy: kétféle francia nemzet van, az egyik Sardoué, a másik Hugo Victore. Az ember előre is tudja folytatását. A mi ideális, rajongó, vagy poétikus elem van a francziában, s a mit itt Magyarországon bámulni és utánozni szoktak: az mind a Hugo Victor nemzetéé. A nemzet másik fele képviseli a rosszat és romlottat a francia fajban, a demi-mondtól kezdve a caesarismusig, s az mind Sardou Victore. S Jókai keresztül is viszi az osztoztatást egy hosszú vezércikkben. Mintha egy nemzetet lehetne így kétfelé választani! Mintha minden francziában meg nem volnának azok a tulajdonok összesítve, csakhogy más-más időben nyilatkozva, s egyiknél az egyik oldal erősebben, másiknál a másik! Mintha minden francia Hugo Victor és Sardou is nem volna egyszersmind, s

talán szerencsésükre van még bennök egy kis Thiers is, mert különben az ember nem tudná, hogy a másik kettő közül melyik képvisel több hóbortot és ártó elemet. Epen olyan különböztetés ez, mintha valaki azt mondaná, hogy kétféle magyar nemzet van: az egyik Jókaié, a másik Gyulai Pálé. Az egyik poeticusan naiv és erős phantasiájú, a másik kritikus hajlamú és esze van neki. Az egyik mond és tesz sok furcsát, ha nem rosszabbat annál; a másik folytonosan azon töri magát, hogy azt kijavítsa stb. Lehetetlen hogy Jókai ne tudta volna, hogy minő erőszakos képtelenséget követ el, csak azért, hogy a franczia nemzetről alkotott kedves ideális felfogást megmentse, egy része fölládozásának árán. De tudta azt is, hogy ő nem írhat vagy állíthat olyat, a min nálunk a nagy közönség megbotránkozzék, vagy a mit egy része el ne higgyen, kivált ha kedven ez előítéletének hízeleg. A tömeg mindig kész idealizálni az erényt és bűnt, ráfogni azt egyes emberekre, hogy az egyiket megkoszorúzhassa, a másikat besározhassa: csak hogy az ő gyermekes eszméi épen maradjanak. S Jókainak ez a cikke is bizonyosan talált hívőkre, sőt akadt együgyű ember, a ki azt lapjában utánnymatta, mint kiválólag szép és okos dolgot.

Csupán egy ponton lehetne veszélyes Jókai a politikában, az alsóbb rendű és míveletlenebb tömeg felizgatásában. De attól szelíd kedélye megőrzi: s a gondolkodni tudókra és szeretőkre nézve nincs ártalma.

Mielőtt e cikkünket befejeznők, még egy dolgot ki kell mondanunk. Az tagadhatlanul áll, hogy Jókai a magyar fajnak, az eddigi, a régibb magyar fajnak, vágyaiban, észjárásában, phantasiájában, erényeiben és bűneiben legspecifícusabb kifejezője. Azzal a hozzá-

adással, hogy a mennyiben minden nagyobb hatású egyéniség, saját tartalmából és a szerint compareal nemzetének és nemzedékének tulajdonaihoz: Jókai többet adott éhez önmagából olyant a mi rossz, mint a mi jó. S mentől hamarabb megszűnik Jókai a faj ilyen képviselője lenni; mentől hamarabb elveszti hatását az előretörő és növekvő nemzedék szívére, annál jobb lesz reánk nézve.

VIII. Demokrácia és a közép-osztály.

Alig van szó vagy fogalom, melylyel az emberek több visszaélést űztek volna, s űznének még ma is, mint a demokráciával. E visszaélés jóformán vele született meg, — mint minden institutional vagy eszménél, még a parlamentaris kormányformát sem véve ki, — megvan a visszaélés lehetősége, — s folytonosan létezett, attól fogva, hogy a tiszta demokrácia legelőször fajult Athénben demagógiává, s néhány izgató kolompos vezetése alatt segített zavart és rendetlenséget csinálni, s kiűzni az államból a legderekabbaikat, egész a néhány évvel ez előtt hazánkban megindult demokrata körök mozgalmáig, melyeknek részben boszantó részben neveléses tudatlanságuk és turbulentiájuk gyűlöltté és kellemetlenné tették a demokrácia nevét a műveltek és gondolkodók előtt.

A szó nép-uralmat jelent, ellentétben az arisztokráciával, vagy a főbbek, (tulajdonképen a legjobbak) az előkelők, a kevesek uralmával. Mint elv, politikai vonatkozásában oda irányul, és azt követeli, hogy az állam kormányzására való befolyás mentől több egyénre kiterjesztessék, sőt tulajdonképen minden emberre meg-

szorítás nélkül — kivéven a mely megszorításokat maga a természet tesz a gyermekeknél vagy értelmi betegeknel; — s miután számánál fogva az u. n. nép túlsúlyban van minden államban, a politikai befolyás és kormányzás zöme a nép kezében nyugodjék. Társadalmi vonatkozásában követeli az elv az emberek egyformaságának elismerését, a kiváltságok, előjogok eltörlését, a társadalmi elkülönítő rangfokokozatok ledöntését, egy szóval az embereknek társadalmilag lehetőleg egyformásítását, egy színvonalra helyezését. Ilyen formában létesült és áll fenn a demokrácia Amerikában, de csupán Amerikában. Ott maga az állam megalakulása, annak alapjai, az elemek a melyekből előállott és folyton erősödött, a létezés föltételei: mind olyanok voltak, a melyek mintegy szükségképen tették a demokrácia elvét Amerika politikai és socialis intézvényeinek alapjává. Az Angliából kivándorolt vagy kiüldözött puritánok és quäkerek, kik az anyaországban is a legerősebben képviselték az isten előtti kicsinységnek, az emberek közötti egyenlőségnek elvét; kik legerősebben át voltak hatva a szabadság és köztársaság szellemétől: ezek rakák le alapjait és képezik magvát az amerikai nagy köztársaságnak, megalkotván azt saját erőteljes formájukra. Az új állam polgárai európai kivándorlókból telvén ki és szaporodván fel folytonosan —, kik lelki képesség dolgában oda haza bizonyára nem a legalsó elemet képviselték —, ez által az értelemnek, akarat-erőnek és vállalkozási képességnek olyan óriás mennyisége halmozódott össze Amerika földjén, a minő aránylag nem lehetett Európa egyetlen országában sem. A szabadság-harcz, mely élet-halálra vívaték, a szabadság nevében; a hol szükség volt minden egyes polgár karjára, s a hol öntu-

datosan be is tölte mindenik a maga feladatát, ön-
nön kezével víván ki magának hazát és szabadságot:
minden egyént saját méltó fontosságának és büszkesé-
gének érzetével töltött el. Sőt maga az egyetlen tény,
hogy az új világban minden kiköltözött saját erejére
van állítva az óriás versenytéren, Önmagától függvén
szerencséje, boldogulása vagy elbukta: elég volna meg-
fejteni azt, hogy az amerikai társadalom alapja nem
lehetett más, csak demokrácia.

Európában egészen másként áll a dolog. A most
létező európai államok mind aristokratikus fejleményűek
és szerkezetűek. A feudális állam-formából szükségkép
az aristokratikus állami és társadalmi szerkezetnek kel-
lett előállania. A múlt század végén felrobbanó nagy
forradalom megpróbálta szétzúzni az aristokratikus for-
mákat, de nem boldogult. Új alapra akarta fektetni a
társadalmat, elég vért is ontott, hogy elmossa a létezőt;
mind nem használt semmit: visszaestünk a régi ala-
pokra. Mert a történelmi fejlődés alapjait nem lehet
mellőzni. Mi aristokratikus formákban fejlettünk: azok-
ból nem ugorhatunk ki. Forradalmak nem változtat-
hatják meg soha a világ folyását. Siettethetik egy már
úgy is haladásban levő irány vagy szellem fejlődését, de
azt hátráltathatják is. S mi azt hisszük, hogy Euró-
pában a demokratia ügyét nem a forradalmak fogják
előmozdítani: hanem diadalra juttatja azt az öntudatos,
de békés, csendes fejlesztés.

Mert hogy az európai társadalom irányzata is de-
mokratikus, az a fejlődés szükségképeni törvényeiből
következik. Az állami, társadalmi és művelődési formák
folytonos változásban, fejlődésben vannak. Egy már
létezett formába a visszamenés lehetetlen. Történjék az
előnyünkre vagy hátrányunkra, de a lét új formákat

követel, és minden nap közelebb hozza azokat. Az aristokratikus formákon keresztül éltük magunkat, s kezdjük azokat terheseknek, alkalmatlanoknak találni. Azok alapjai a hitben, tiszteletben és tekintély-imádságban megingottak. Szépségei iránt nincs fogékonyágunk, igazságtalansága ellen fellázadunk; gyengeségeit kigúnyoljuk. Az egyén mind erősebben érzi saját méltóságát; hangja követelőbbé kezd válni; a jogoknak és élvezeteknek minél többekkel való megosztását sürgeti. A meggyőződés vagy hit, hogy isten e föld minden javait és boldogságát mindnyájunk számára egyformán teremtette: kezd mind jobban a szívekbe belopódzni. Egy szóval, az aristokratikus állami és társadalmi szerkezet igazságtalanságát érezzük; gyűlölik sokan; gyengeségét ismerik kevesen; de még nem jött el az idő annak ledöntésére. Azonban a küzdelem már megindult és folyik; s akármeddig tartson az, az eredmény világos: az aristokratikus formák elavultak, magukat többé fenn nem tarthatják; a fejlemény legközelebbi formája a demokrácia.

Azonban e demokrácia nem a mi népünkkel ismertetett lármázásé, szájaskodásé, földosztásé és tudatlanságé. Bizonyára nem. Annak ki kell irtatnia, a míg egy jóra való hazafi, van, ki szíven hordja a rendet, szabadságot, egyéni jogot és művelődést. Annak a demokráciának, a melyről mi szólunk, s a mely az európai társadalomban lassan de biztosan érvényesül, két alapelve, s ugyanabban két rettenetes erős és biztos fegyvere van: az értelem és a munka. Csak az az állam biztos, csak az a nemzet erős, mely e két elemre támaszkodik; s a mely kizárólag e két elemre támaszkodik: az a jövő demokratikus állama. Minél szélesebbé tenni és jobban

elterjeszteni az értelmi művelődést; mentől gazdagabb értelmi fejlettséget hozni létre, és mentől többekben; minél több kezet nyerni meg az állandó, tartós, kedvvel és czéllal intézett munkának, s így minél nagyobbá tenni, még pedig az egyes egyének előnyére, a produkciót: ez az, a mi minden értelmes demokratának célja és feladata, s a mely czélok előmozdítására mindent megmozdítnia, minden alkalmat megragadnia kell. A demokráciának örökké legbiztosabb és egyetlen alapja az egyének lehető függetlensége, még pedig úgy értelmi mint anyagi függetlensége. E két dolog az, a mire minden embernek törekednie kell, ép úgy önmön személyében mint polgártársaiéban. Lehető értelmi és vagyoni függetlenség: s ezt csak önművelés és munka által érhetjük el.

Ezekben áll szerintünk a demokrácia lényege: s most itt vagyunk a kérdés közelebbi alkalmazásánál. Melyik osztálya a társadalomnak az, a mely ezen demokráciának elveit és célját a leghatározottabban képviseli; mely annak harcosául elvászta, diadalra juttatására hivatva van; melynek léte épen azon alapföltételeken nyugszik, s melynek joga és feladata az állam kormányzásába a legdöntöbben befolyani? A felelet magától, szembeötlőleg kínálkozik: ez a középosztály. A felső osztály vagy aristokratia már fogalmánál fogva kizárja magából ez elemet. Az a keveseknek, a kiváltságosoknak, az előjogoknak és külső distinctióknak testülete. Nem saját erejére és érdemére, hanem a múltéra, az ősökére támaszkodik. Önmunkáságra kényszerítve nincs, miután megél az ősök örökségéből. Formája elavult és jogtalan; hatalma és befolyása napról napra gyengül, s kell hogy gyengüljön.

Arra, hogy egy szabad nemzetet vezessen és kormá-

nyozzon, már kevés számánál és kivételes helyzeténél fogva is képtelen. Kevés arra nézve, hogy szükség idején nagy erőt fejtsen ki; s nagyon magasan áll arra nézve, hogy lefelé erősen támaszkodhassék. Szerepe és hivatása azért megvan a társadalomban: képezze ott a conserváló elemet. Egész fogalma a múltban gyökeredzik; léte annak fentartását követeli, s ellentétben van minden újító rombolással. S a létezőnek conserválásán kívül másik feladata, hogy szépitse a társadalmat. Azt az ambíciót átadjuk neki, hogy legyen a társadalom legszebb osztálya, annak virága, dísze, ékesége. Mind módja, mind ideje legtöbb van hozzá, hogy önmagában és környezetében, tetteiben az erkölcsi és aesthetikai szép életet megvalósítsa. E hivatást különben az arisztokrácia eddig is gyakorolta.

Az alsó osztály vagy a szűkebb értelemben vett nép ismét nem alkalmas arra, hogy akár a demokráciának hordozója legyen, akár kormányozzon. Legalább az európai nép nem. Értelmi képzettsége s nagy részben vagyoni függetlensége hiányzik hozzá. Bár mégis ez az osztály az, a melyből a demokrácia saját sorait folytonosan szaporítja, a művelődés haladásával terjeszkedvén tovább és tovább köztük: de a nagy szám onnan kizárva lesz még igen sokáig, ha nem örökre.

S hogy csakugyan a középosztály az, mely elveinél fogva demokratikus lévén, száma és súlya által a nemzetben a legnyomatékosabb testületet képezi, annak közszellemét alkotja, s a kormányzásra döntőleg befoly: mutatja Nyugot-Európa azon országainak példája, a hol egy értelmes és vagyonos középosztály már régebben megalakult s fejlődésében mind kiebb terjeszkedik, s mutatja különösen a brit királyságé. Ott tulajdon-

kép a középosztály a kormány és a nemzet. A mit az akar, az törvénynyé lesz; a mit az eltöröl, az meg van semmisítve, ha a királyné és valamennyi peer mellette van is.

S itt van az egyik főpont, a hol társadalmunk rendezését kezdenünk kell. Teremténünk kell egy erős, szervezett, mívelt középosztályt minden áron. Mert nekünk még nincs öntudatra ébredt, fejlett középosztályunk, csak alakulásban, forrongásban van. S ezért mondtuk föntebb, hogy nincsen társadalmunk sem. Egy kifejlett, megszilárdult, saját törvényei szerint működő mívelt társadalom csak egy erős és mívelt közép-osztály által érhető el, a mely annak alapját és magvát képezze. Ugyanezen középosztályra néz azon közvélemény megteremtése és vezetése is, a melyről föntebb szólottunk, természetesen a nemzeti élet mindennemű nyilatkozatainak hatása alatt. De egy-szabású, egyöntetű és csak egy elem legyen az, mely a gyepelőt kezében tartja. S ez elem az arisztokratia nálunk még kevésbé lehet mint nyugoton. Vannak specifikus gyengeségei, s ezek közül egyik legfőbb az, hogy nem magyar. A míg más nemzeteknél éppen az arisztokrácia képezi mindenütt legerősebben a nemzet véréit és velejét — a mely Disraeli szerint semmi más nyelven nem társalog soha a hazain kívül, addig a magyar arisztokrácia sajátságos fejlődésénél fogva idegen elemekkel van saturálva. A legjobb esetben is csak félig magyar, a másik fele európai és kozmopolita. Nyelve, ésjárása, élvezetei, míveltsége, szokásai mind három negyedrészen idegenek, és a nemzet szívérenek lüktetését soha érteni nem fogják. Azonkívül azt sem mondhatni, hogy magas értelmi míveltségük, a közügyekért hozott folytonos áldozataik, vagy tudományos

munkálkodásaik által igyekeznének megtartani a befolyást a nemzetre. A mostani angol felső házról a liberális lapok is elismerik, hogy magas értelem és szónoki tehetségek dolgában aránylag sokkal fölötte áll az alsó háznak. Ki merné ezt elmondani a mi felső-házunkról? És ismét Angliában hány előkelő főár van, kik a politikai pályán nem találván vagy nem is keresvén szereplést: nagy áldozatokat igénylő tudományos kutatásokat, gyűjtéseket tesznek, s általában a tudományos munkásság terén teszik híressé nevöket. Nálunk egy fiatal aristokratát, ki az egyetem ifjúsága előtt vállalkozott hirdetni a mit tanult, s ez által kötelezte magát hogy még többet is fog tanulni: mint különös ritkaságot megbámultuk. A baloldal keresve keresett egy státusférfit szabású vagy kitünőbb szónoki tehetségű mágnást sorai közé, hogy nagygyá tegye és miniszterségre kandidálja: de nem talált.

S a mi a népet illeti, mi a mi népünket sem tartjuk különbnek Európa többi országainak népeinél. Ott és itt szerepök az, hogy vezetessenek, és nekik parancsoljanak. Kormányzásra Európában sehol nem képesek, ítéletük és meggyőződések nincs; könnyen felizgathatók, s így felizgatva lehet vezetni őket jobbra és balra. A modern demokrácia kizárja és visszautasítja őket tudatlanságuknál fogva, mint a hol első kellék az értelem.

Ímé az elemek állapota, a melyekből rendezett társadalom fejlődhetik ki, de a melyek most zavarosan kóvályognak egymás mellett és össze-vissza. A két szélső elem nem való és nem képes *egy* szabad nemzet kormányzására; a nemzet súlya és zöme a középsztyában kell hogy összpontosuljon, mely kiválóan képviselője a modern demokráciának, s melynek igen sok

előnye van a másik kettő fölött arra, hogy a társadalom kormányát magának követelje. Nagy és tekintélyes számot képvisel a nemzetben, a mely szám a míveltség baladásával folytonosan növekedik alulról, s a mely szám szükség esetén elég erős lesz a nemzetet maga körül egyesíteni. A legtöbb értelmi erőt, és az erős, szilárd karaktereket, kik saját munkájuk és küzdelmeik által lettek nagygyá, ez az osztály egyesíti magában. Anyagilag független, s egészben elég nagy értékkel rendelkezik, mely a munka és termelés következtében folytonosan növekszik. S végre a középosztály az, melyben a specifikus magyar elemmel és tulajdonságokkal a nyugoti míveltség elemei legjobban egyesülhetnek — a mely egyesülés fajunk fennmaradásának érdekében szükséges — a nélkül, hogy akár az idegen míveltség behatásaira fogékonytalan lenne, akár azért magyarságát elvesztené.

Ideje, hogy nálunk a középosztály szerveződjék. Ideje, hogy saját fontosságának öntudatára jusson. Hogy megértse azon nagy horderejű feladatot, mely nemzetünk fejlődésében reája várakozik, és igyekezzék azt betölteni. Angliában e középosztály már olyan hatalmat képvisel, hogy szinte zsarnokivá vált, s az ország, legkitünőbb gondolkodói oda irányozzák működésüket, hogy a népi elemből, vele szemben, egy korlátozó tényezőt alkossanak. Nálunk a középosztály szerepe még csak ezután kezdődik, de itt az ideje, hogy kezdődjék derekasan. Iparosok, kereskedők, gyárosok, nagyban termelők, tanárok, papok, tudósok, írók, közhivatalnokok, tőkepénzesek, birtokosok, az egész közép nemeség: mind egyesüljenek öntudatban, azzal a törekvéssel, hogy mentől nagyobb értelmi és anyagi erőt s befolyást fejtsenek ki. Ragadják meg a mívelődésnek

minden eszközt magukra és gyermekeikre nézve; táplálják családjukban a vagyonosodás és függetlenség két főeszközét, a munkát és takarékoságot. Foglaljanak el minden tért a nemzetben, a hol becsülettel hatni és munkálkodni lehet. Vetkezzék le az arisztokráciát majmoló betegséget, mely által csak nevetségesekké lesznek. Középosztályunk egy részének, és éppen a befolyásosabbnak, eddig is az volt a nyavalyája, hogy a míg fenhangon tiltakozott az arisztokrácia jogosultsága ellen, mely őt be nem fogadta, s kárhoztatta annak kasztszellemét és gyengeségeit: ugyanakkor utánozta azt éppen ezen gyengeségeiben. Szánalomra méltó és nevetséges helyzet!

Egy gyermek hiúságára és éretlenségére mutat. Nevetséges dolog az arisztokráciát úton útfélen gúnyolni; de még nevetségesebb ugyanakkor közéjük vágyani.

A ki, mint munkás, tevékeny, értelmes ember betölti helyét a nemzet derekában, az nem fog onnat az arisztokrácia fényes hidegségébe vágyakozni. Az érezni fogja, hogy itt szilárdabb alapon áll, és talán fontosabb helyet tölt be. Annál a születés és előítéletek gögjét pótolni fogja a munkának és értelemnek, a hatásnak és sikernek sokkal mélyebb és igazabb, nemezebb öntudata.

Az ember nagysága, végalapján, az öntudatban van. Ki önmagán kívül keresi, a súlypontot veté el magától. A középosztálynak van joga hozzá, hogy önmagáról elég nyomatékos öntudata legyen; s ha ez öntudat mellé állandó törekvés párosul: a jövő hatalma az ő kezében van.

IX. A sark-pont.

Fejtegetéseinknek végéhez értünk. Azoknak folyamában nem találtunk valami sok vigasztalót. Társadalmi és politikai életünk s művelődésünk minden pontján a zűrzavarnak, fejetlenségnek, kezdetlegességnek, szegénységnek, tudatlanságnak és dissolutionnak jeleivel találkozánk. Egészben elmaradottnak és sülyedtnek látjuk fajunkat és nemzetünket: értelmileg, vagyoniilag és erkölcsileg. S a mi ez állapotot még szomorúbbá teszi, e sülyedtség egy részét legalább, sem belátni, sem az azon segítés szükségét elismerni nem akarjuk.

Ennyi bajon lehet-e általában segíteni, s ha igen, hol kell kezdeni azt? — vagy pedig, magyar ember régi szokásaként, könnyelmű elbúsulással rá bízzuk magunkat a sors kegyelmére, hogy ha az isten el akar veszíteni bennünket innét, hogy még csak nyomunk se maradjon az európai népek szellemében ezer évi itt-létünk után, hát csak hadd pusztuljunk el?! Lehet, hogy magunknak nem is kell hozzá járulnunk semmivel, csak nézni és elvárni összetett kézzel azt. S aztán? — Ha a legroszabb bekövetkezik; ha a romok

alá lesz temetve minden, a mit ezredévi fejlődés intézményekben és szellemben megalkotott: nekünk még akkor is kell élnünk tovább. Ha a nemzet elvész is, az egyének megmaradnak; s következzenek ránk bár minő viszonyok, a képzetebb és rendezettebb állapotú egyén bizonyára jobban ura tud lenni a rossz viszonyoknak és ott is többet ér.

De nem szükséges, hogy épen a legrosszabb következzék be ránk. Ép úgy lehet, hogy a jövő fejlődésében mint fájnak és nemzetnek szerepünk lesz. Sorunk félig minden esetre saját kezünkben van. S annyi bizonyos, hogy annak jobbra vagy rosszabbra változtatása nem a mostani politikai pártok különbségének alapján fog történni. A mint a politika a nemzet életének csak egy részét képezi, s politikai bajaink csak egy részét teszik a betegségnek a mely általános társadalmi: úgy a gyógyulás is csak egyetemes társadalmi úton történhet.

Népek életében a legtöbb baj idő folytán maga magát meggyógyítja, feltéve hogy a romlás nem hatott olyan mélyen, hogy okvetlen szétbomlásra vezet, s feltéve, hogy van idő a gyógyulásra. Azt hisszük, mi ránk sem az egyik sem a másik feltevés nem alkalmazható. A jelek azt mutatják, hogy bár nyers, durva, — de erőteljes, életképes elemek vannak fajunkban, a melyekből élet támadhat. S az összes jelek azt mutatják, hogy a csendes, normális, a különböző elemek egymásra hatása által történő kigyógyulásra nincs időnk. Nekünk egy lépéssel kell tízet haladnunk. Egyesíteni erőnket egy pontban, a melyre támaszkodva, egy óriás erőfeszítéssel felvessük magunkat az út derekára, a honnat tisztábban látva, biztosabban haladhassunk előre.

Melyik az a pont?

E pont, a melytől mi, viszonyaink között a legtöbbet várjuk, egy egyetemes nevelésügyi reform, keresztül hatva a nemzet egész testén, végre hajtva az egész nemzet által.

Nagyon jól tudjuk, hogy egy nemzetnek relative nagygyá lételére sok különböző körülmény összeműködése kívántatik meg; hogy annak boldogulása és haladása temérdek tényező együtt-munkálásától függ, és hogy e tényezők egyaránt fontosak, s egyiket sem lehet elhanyagolni az egész kára nélkül. Azonban ez a normális állapotok mértéke. Vannak viszonyok, — rendkívüli, kivételes, átmeneti viszonyok, a mikor egy tényező szinte mindenné válik, s a lét vagy nem lét azon egy tényező megragadásától függ. Szerintünk, ilyen viszonyok közt vagyunk mi, s a dolog vége, a melyet mindnyájunknak meg kell ragadununk, s a melylyel magunkon legnagyobbat emelhetünk, a nemzet nevelés-ügye.

Új alapokon kell szervezni társadalmunkat, s ez nem történhet másként, mintha egy új nemzedéket nevelünk, mely jobb és okosabb legyen a réginél.

Vessetek egy tekintetet nyugot népeinek életébe, törvényhozásába, s nézzétek meg, hogy mit csinálnak azok a nemzetek, melyek míveltebbek, gazdagabbak, nagyobbak és előhaladottabbak nálunk? Versenyeznek egymással a nevelés-ügy felvirágoztatásában, s mindnyájan érzik annak elsőrendű nagy fontosságát az államban. Az angol parlament évek óta vesződik iskoláinak és az egész nevelés-ügynek reformálásával; csak az imént szentesíté az egész skót iskola-ügyet újra szervező törvényt; nagy és gazdag egyetemeit most reformálja; gyűléseket tart, izgat a nevelés-ügy

mellett, — és milliókat áldoz rá évenként, s teszi mindezt azzal a tudattal, hogy még mindez kevés, s ebben a dologban egy pillanatra is megállani lehetetlen. Franciaországban a mostani válságos mozgalmakból legerőteljesebben és leghatározottabban kivált alak, Gambetta, mint egy nagy nemzeti párt vezetője, azon kezdé beszédét a romok közt fejét félénken fel-emelni kezdő nemzethez: Franciaországnak le kellett veretnie és megaláztatnia, mert tudatlan volt; s az új köztársaság programjában első pont a nép, a nemzet oktatásának keresztülvitele. Elégszer hallottuk és ismételtük magunk is a mondást, hogy a porosz iskolamesterek verték meg 66-ban az osztrák hadsereget: kétségkívül nem a teljes igazságot kifejező állítás, mert az nem fér bele egy ítéletbe, de a melyben mégis minden ide vonatkozó ítéletek közt a legtöbb igazság van.

Hanem azért mi mégis bízunk önmagunk és gyermekeink nevelését a jó Istenre.

Három dolog neveli fel a gyermeket, és teszi olyan emberré, a minővé ezeknek hatása alatt lehet: a család, az iskola és az élet. Hogy a családi nevelés egy jó darabig, csak a nemzet értelmesebb nagy osztályánál is észszerűvé, józanná, lelkiismeretessé váljék: arra alig van reményünk. Ennek a nemzedéknek ki kell halnia, előítéleteivel, gyengeségeivel és bűneivel, hogy a családi nevelés jobb és értelmesebb legyen. Csak annyit érhetnénk meg, hogy már a családban ideje korán munkára és lemondásra szoktatnák a gyermeket, e két sarkalatos erényre, a melyben ott van minden erénynek foglalata. Az élet nevelte eddig, és neveli folyvást az embereket a maga formájára. A milyen a politikai és társadalmi élet, olyanná kell

az embereknek is utoljára válniok, mert a sokaságtól való elszigetelve állás csak igen keveseknek adatott. Ha az zilált, rendezetlen, kihágásokra és immoralitásra hajlandó, megszokják és olyanokká lesznek a folyton belépők is. Ennek az életnek mássá, jobbátétele csak már eredménye lesz a fejlődő nemzedék más utón való jobbá léételének. Es ez az út, a mely legközvetlenebbül elérhető, a mely folytonosan kezünknel van és gyakorolja hatását: az iskola. Tehát az iskolai nevelést kell reformálni, fölemelni, gazdagabbá tenni, a legszélesebb jelentésben véve a szót, a népiskoláktól kezdve az egyetemekig. Nemcsak a külföld példája, ide utal minden hibánk, minden bajunk, minden szegénységünk. Az iskolák, s különösen a népiskolák hatását gondolkodóink közül is sokan hajlandók kevésre becsülni, vagy legalább sokkal kevesebbre, mint a mekkora az voltaképen, s még inkább, mint a mekkora az lehetne jó vezetés mellett. E kevésrebecsülés oka az, mivel a hatást nagyon egyoldalúlag fogják fel; alig vesznek számításba egyebet, mint azt a legközvetlenebb ismeretekben való gyarapodást, a mit a gyermek az iskolában nyer; az egyszerű írást, olvasást, számolást, s némi kezdetleges ismeretet egyből másból. E felfogás rendkívül téves és egyoldalú. Az iskolai nevelésnek nem abban van főértéke, a mit a gyermek közvetlen ismeret alakjában tanul az iskolában; az magában nagyon kevés, és azt el is feledheti. Az iskolai nevelésnek igazi nagy hatása az, a mit az egész emberi lélekre, az egész jellemre gyakorol, az által hogy a fejlődést megindítja, gondolkodni, eszmélni tanít; és az így egyszer megindult emberi lélek fejlődik magától tovább, akár marad az iskolában akár nem, ezer ággal, ezer irányban, és hoz igen sokszor — ha

nem mindig — nem várt és nem sejtett gyümölcsöket. „A tanító működése — mondja igen szépen Dies-terweg — nem látásban, hanem hitben történik.” Az igen kevés hatásából, a mit közvetlen eredményképen felmutathat; annak nagy része évek múlva fejlődik csak érettségre és hoz gyümölcsöt, ott és akkor, a midőn azt senkinek se jut már eszébe visszanyomozni az iskola falai közé, a szerény tanító egyéniségéhez a hol szülemlett vala. Az emberi lélek olyan egész, a melynek egy oldalára sem lehet hatni a nélkül, hogy az a hatás a többire ki ne terjedjen, és ott is fejlődést, változást ne hozzon létre. A legegyszerűbb értelmi tanítás is hat a kedélyre, az akaratra, a phantáziára, egy szóval az egész emberre — bár az eredményben a sokaság pusztán csak az értelem fejlesztését látja és ítéli meg. Azon kívül kifeledik számításból a legtöbbben azt a nevelést, melyet a gyermekek egymásra gyakorolnak. Tömegbe nem lehet összehozni embereket a nélkül, hogy egymásra hatásuk ne legyen; s mennyivel nagyobb ez a hatás a fiatal gyermekeknél, kik rendkívül fogékonyak minden benyomás iránt, természetüknél fogva utánczó és ragaszkodók, a kitűnőségnek hódolnak akármely alakban; a példabeszédes gyermeki barátság, mely sokszor egész a rabszolgaságig megy egyik oldalon, mintegy másolóivá teszi őket egymás tulajdonainak, s mindez fokoztatik a vetélkedés és nemes verseny szelleme által, mely lelke minden köznevelésnek. El lehet mondani, hogy minden gyermek legalább is annyi képzést nyer tanulóársaitól az iskolában, mint tanítóitól; és a mely gyermek a tanítótól nem tanulna is semmit, — föltéve, de mint lehetetlent meg nem engedve — tanul pajtásaitól. S ehez járul még az, hogy a szorosan vett iskolai nevelés is sehol

sem csupán az értelmet képezi. Az fő helyen az erkölcsiség nevelője is, az akaratot képi, munkára szoktat, a fegyelem érzetét felkölti és ébren tartja, egy szóval a jellemet lényegesen alakítja.

Ímé az ember minden oldala fejlődik és nevelkedik az iskolában. S épen ez a minden oldalú, mindenre kiható nevelés az, a mi az iskolát örökké a haladás és nevelés első tényezőjévé teszi az államban. Tudatlanok vagyunk: az iskola ismereteket ad, megindítja az értelem és -az egész gondolkodás fejlődését, eszmékben gazdagít, ügyesebbé tesz akármi munkának végzésére. Az angol gyári munkásokról szóló kimutatások bizonyítják, hogy az olyan gyermekek, a kik valaha iskolába jártak, másfél vagy kétannyi bért keresnek rendszeren, nagyobb ügyességük által, akármely foglalkozásnál, mint a kik soha sem jártak iskolába. Szegények vagyunk: az iskola hozzászoktat a munkához, az idő megbecsüléséhez és felhasználásához. Durvák, kihágók, engedetlenek, immoralitásokra hajlandók vagyunk: az iskola fegyelemre szoktat, kíméletre egymás iránt, bünteti a kihágásokat, s az erkölcsi és törvényes igazságszolgáltatás érzékét először próbálja meggyökereztetni a gyermekben. Önzők, civakodók, másokkal nem gondolok vagyunk: az iskola hozzá szoktat az eltéréshez, lemondáshoz, mások segítségéhez, egymás hibáinak elnézéséhez, s neveli bennünk az általános emberi rokonszenvet.

Hol van társadalmi vagy politikai intézmény, törvény, mely ilyen sokoldalú, ilyen mély és az egész embert érintő hatásokkal dicsekedhetnék?!

S hogy a mi iskola-ügyünk nyomorultul szegény és el van maradva, azt úgy látszik mindenki elismeri. Legalább szóval elégszer emlegettük az utóbbi évek-

ben. Bár kevesebbet beszélünk és többet tettünk volna! Úgy látszik, hogy inkább csak megengedtük a tényt, mintsem hogy az meggyőződésünk, benső igazi érzésünké vált volna. Tetteink nem bizonyítják, hogy olyan fontosnak tartjuk az iskola-ügyet mint beszéljük. Hol van valami lelkiismeretes buzgó sürgésforgás a közönségben az iskola körül, mely azt mutatná, hogy ez az államnak első ügye? Hol vannak nagy számú, újonnan keletkezett szép és kényelmes iskolák, melyek csak *egy* megyét is kiválóbbá és derekabbá tettek volna a többi között? Hol vannak nagy-szerű áldozatok egyesek és testületek részéről az iskolákra és köznevelésre, melyek ne csak foldozgatnának, hanem teremtenek újat és lelkesítőt? Hol van az a nagyobb szabású ember, államférfi vagy humanista, ki a nevelés-ügy emelését ambíciójává tette volna, azért napszámosná, vezérré, izgatóvá s ha kell kigúnyolt mártírrá lenni kész?

Mert kormányi intézkedések, tanfelügyelők felállítása, egy-egy új népiskola építése, taneszközökről való gondoskodás, apró jutalmak, egy-két megélemedett néptanítóknak: ez mind nagyon kevés. Még arra sem elég, a mit egy kormány tehet, s még kevésbé arra, a mit *egy* nemzetnek tenni kötelessége. Mert ha van *ügy*, a mit egy kormány soha nem intézhet el igazán, az a nevelés-ügy. Az nem is a kormány feladata: hanem édes mindnyájunké külön-külön. S mindaddig, míg mi működésünket csak arra szorítjuk, hogy a kormány eljárását bíráljuk és gáncsoljuk; míg magunk nem látunk a nevelésügy felemeléséhez, megyénként, községenként és egyénenként; míg lelkiismeretbeli dolognak nem tartjuk egyenként, hogy ne csak saját, hanem szomszédunk gyermekei is neveltessenek, mert nemze-

tünk léte követeli minden polgárának lehető kiképzését: addig nem értjük és nem hisszük a nevelés-ügy fontosságát.

Alkotmányos kormányformánk, szabad parlamentünk van: sorsunk intézése saját kezünkben. Minden szegénységünk mellett is nem vagyunk annyira kol-dusok, hogy legfontosabb érdekünkért ne áldozhatnánk. Ott van a mód kezetekben. Szavazzatok meg a nemzeti nevelés reformálására akkora összeget, mely becsületére váljék nemzetünknek, országgyűlésünknek. Állítsatok a tanügy élére *egy* olyan embert, ki nagy és merész rendszabályokra képes, van energiája és bátorsága azokat keresztül vinni; ki elsőnek tartja a tanügyet, és azért lelkesülni tud. Építsétek tele az országot, ne csak vasutakkal és gőzmalmokkal: hanem szép, kényelmes, díszesen kiváló iskolákkal is, melyek hirdessék a népnek, hogy az iskola a nemzet temploma, s melyek mindegyike egy-egy erős bástyája legyen a nemzet jövő nagyságának és boldogulásának. Ne állapodjatok meg a népiskoláknál: teremtsétek középiskolákat, gymnasium okát, mert azokra ép oly szükség van. Az a középosztály, a melynek irányzása követeli ezt, mutassa meg, hogy feladatát érti, és azért áldozni is tud. És állítsatok egyetemeket az ország különböző pontjain; vegyétek meg a tehetségeket belé tanárokkal, kincsen és aranyon és méltóságon: hogy a ki az ismeretek morzsájánál többhöz akar jutni, ne kénytelen-nitessék okvetlen külföldre vándorolni.

Tovább megyünk. A választások újra felfogják keltetni a politikai szenvedélyeket. Jelöltek fognak egymással szemben állani pártok szerint. S a helyett, hogy a szónokoktól üres pártelvekre való esküvést követeltek, kérdeznétek meg tőle, ha vagyona van, mekkora

áldozatot hozott a nevelés ügyének, hol állított iskolát, tett alapítványokat; vagy mekkora áldozatot fog hozni mint ember és törvényhozó. Tegyétek a nevelésügy pártolását a hazafiság és értelem mértékivé: bizonyára többre fogtok vele menni, és többet használtok a nemzetnek mint eddigi jobb- és baloldali mértekeitekkel.

És még egygyel tovább. A nevelésügy reformja nagy áldozatot követel. Nem hajtható végre, ha csak minden egyes polgár és hazafi hozzá nem járul tehetése szerint. Ne haljon meg egyetlen ember is Magyarországon, kinek valami' vagyon fölött rendelkezni joga van, hogy e rendelkezésben az iskola-ügyről meg ne emlékezzék. Legyen az egy fillér vagy ezrek, mindegy, csakhogy az áldozati oltárhoz járuljon mindenki tehetsége szerint.

Mindazért, a mit örököltünk, adósaí vagyunk annak a nemzedéknek, a mely előttünk élt. Az utánunk jövők azt fogják kapni, a mit mi hagyunk rájuk. Az ő sorsukért rajtunk a felelősség: minő örökséget hagyunk gyermekeinknek, unokáinknak?! Ha őket emberekké tettük, kiképzett értelemmel, erős, munkabíró lélekkel: soha sem fognak bennünket sírjainkban átkozni.

A jövő nemzedékre egy megifjuló Magyarország megteremtése néz. E jövő nemzedék képzése, milyenné léte a ti kezetekben van, szülők, s ti mindnyájan, kik ma éltek és a jelennek urai vagytok, vigyázzatok. Az ember életén felelősség van. A felelősség legnehezebb pontja ez. Ha szeretitek e nemzetet, e fajt; és a kiáltott szó nem hazugság ajkatokon: mutassátok meg abban, hogy minő fiaknak kezébe adjátok át a haza sorsát.